

Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве припрате

МИЛКА ЧАНАК — МЕДИЋ

Два најзначајнија српска споменика подигнута после студеничког Богородичиног храма жичка Спасова црква и Радослављева припрате — досад нису могла бити одговарајуће протумачена због недостатка поузданих података о многим њиховим првобитним деловима. Током недавних истраживања откривени су, на оба споменика, остаци који у извесној мери попуњавају празнину у тим сазнањима, а то отвара могућност тачнијег дефинисања њихове архитектуре и стилских обележја.¹ Покушај у том правцу биће учињен у овом раду. У њему ће бити упоредо разматране ове две грађевине, подигнуте у размаку од око две деценије, а такав приступ био је подстакнут наговештајем да су бар неке украсне делове на оба црквена здања извели исти мајстори.

Окосницу овога разматрања чиниће покушај реконструкције првобитних спољних облика грађевина о којима ће бити реч. Тај је покушај последица потребе за што тачнијим дефинисањем извесних делова, како би њихова рестаурација била што сигурније заснована. Анализа првобитних примарних облика и архитектонске композиције ових грађевина уследиће после претресања отворених питања која се на њих односе и исхода недавних истраживања на оба споменика. На те исходе ослањаће се и студијска реконструкција њихових првобитних спољних облика и покушај дефинисања њихових стилских обележја.

Спасова црква у Жичи

Најбитнија питања Спасове цркве у Жичи за која се у науци држало да су непотпуно објашњена или сасвим отворена — односила су се на развој и облик њеног олтарског простора и на облике њених секундарних делова.² Није се, наиме, могао засновати суд о облицима њених првобитних прозора, венаца и других секундарних делова, углавном из највиших зона, који су временом уништени или уклоњени током рестаурације изведене после 1856. године. После недавних истраживања показало се да није била у свему тачна ни представа о првобитним примарним облицима ове грађевине.

За допуне олтарског простора бочним пасто-форијама утврђено је током истраживања, вршених 1988. и 1989. године, да су изведене пре сликања фресака почетком XIV века, што је већ претпостављено.³ Сада су познате основица, висина и тип горње конструкције тих

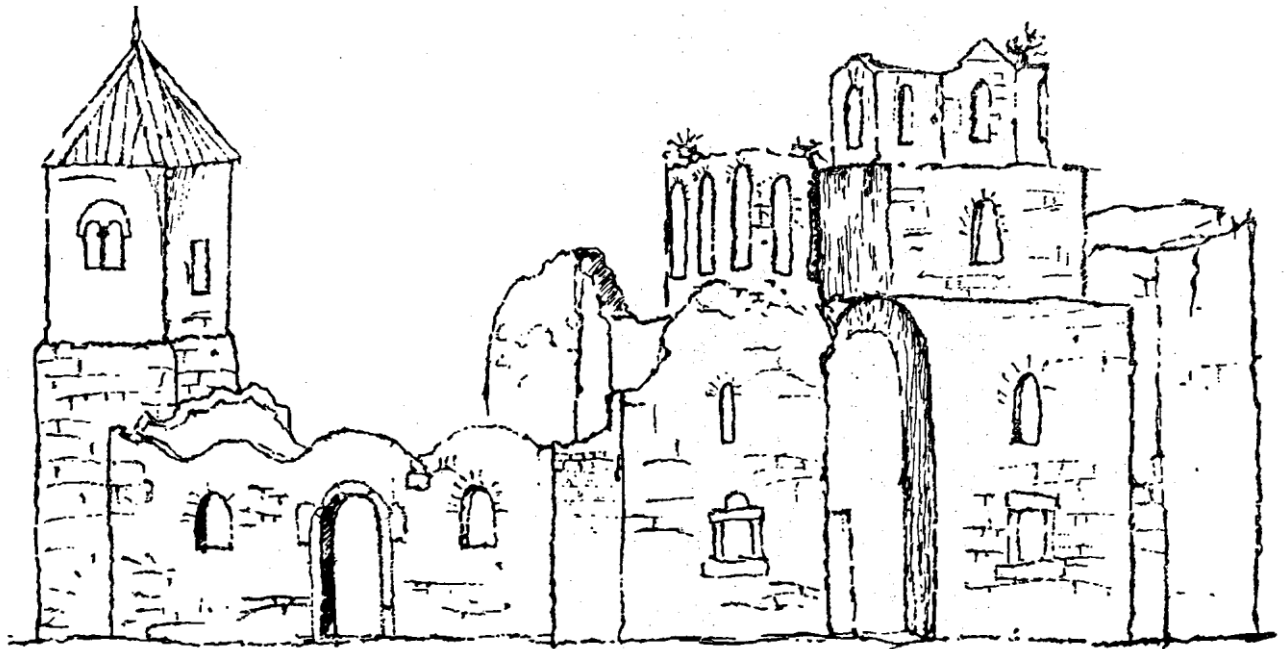
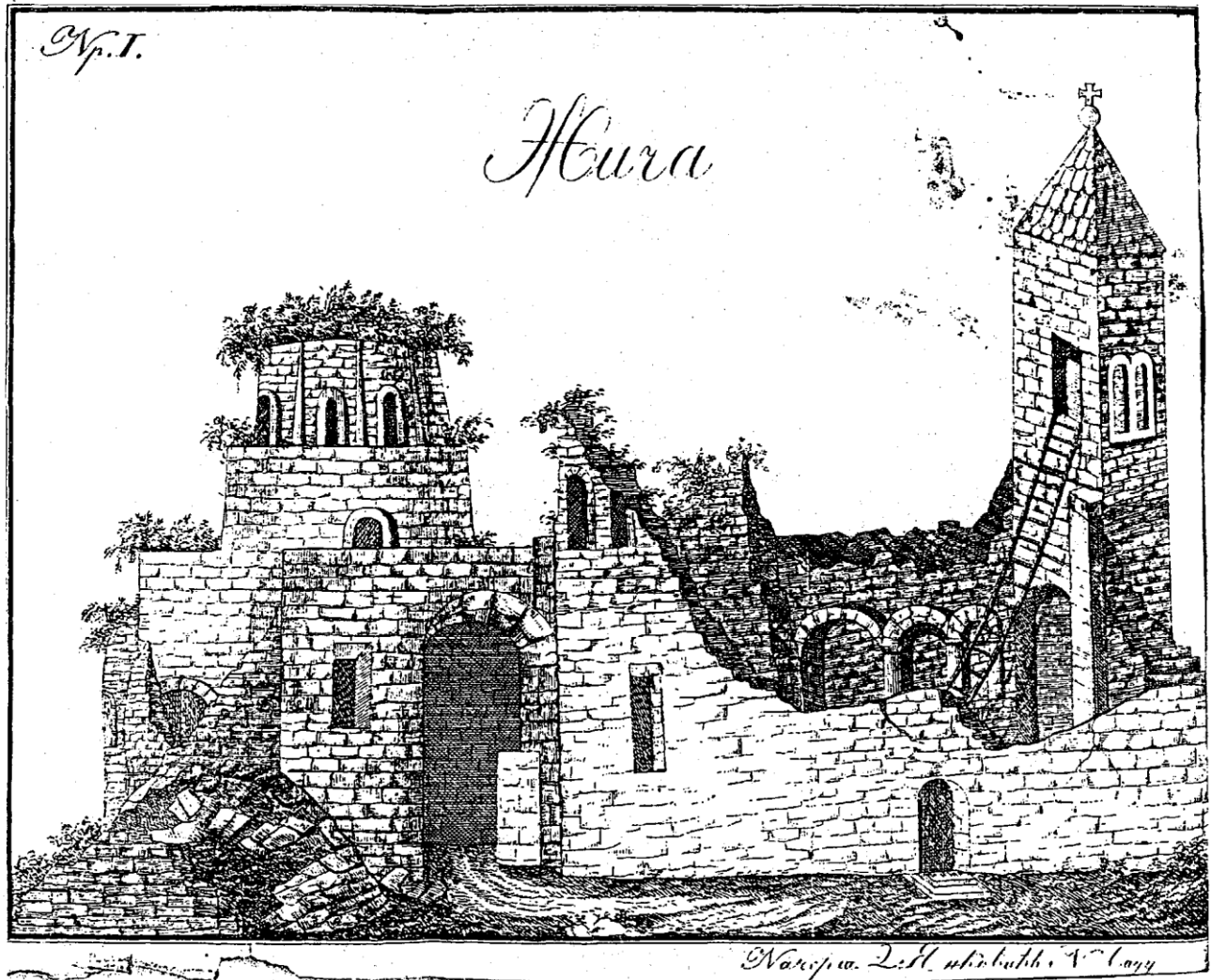
одељења, те се благодарећи томе могла тачно одредити просторна артикулација олтарског простора Спасове цркве после њеног проширења.⁴ У науци нису биле досад изречене сумње у затечене облике кровова трансепта и

¹ Истраживања на Радослављевој припрати вршила је архитекта Марија Радан-Јовин од 1981. до 1985. На жичкој Спасовој цркви испитивања су постала неопходна после јаког тектонског потреса 1986, у којем је оштећена. Организовао их је Завод за заштиту споменика културе из Краљева, како би се дошло до неопходних основа за конструктивно обезбеђење и конзерваторску обраду ове грађевине. Архитектонска истраживања водила је аутор овог рада, уз сарадњу Вељка Вучковића, а археолошка испитивања др Душица Минић и археолог Обренија Вукадин. О овим последњим истраживањима уп. 0. Вукадин, *Археолошка ископавања цркве Се. Спаса у манастиру Жичи*, Рашка баш-тина 3 (Краљево 1988) 284.

² Први путописци и истраживачи Жиче, из XIX века, бележили су податке о бочним одељењима олтарског простора Спасове цркве, али тек их је Владимир Петковић темељно обрадио у монографији о овом споменику, *Жича*, Старинар н.р. 1 за 1906, Београд 1907, 141—160; исти, *Спасова црква у Жичи, Архитектура и живопис*, Београд 1912, 3—38. О Жичи је писао и Габријел Мије (G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 56—58), али се тих питања није дотицао, већ коју годину касније Милоје Васић (*Жича и Лазарица, Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 39—49). Најпотпунију студију о свим питањима овога споменика напирао је Ђурђе Бошковић, у М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969 (у даљем тексту: Ђ. Бошковић, *Архитектура Жиче*) 53—103. Осветљавајући удео Жиче у образовању рашког типа сакралних грађевина, о њеним првобитним облицима расправљали су Војислав Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма, у Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање*, Београд 1979, 231—243, и Војислав Ј. Ђурић, *Рашко и приморско градитељство, у Историја српског народа*, I, Београд 1981, 390—392.

³ Током истраживања вршених 1989. утврђено је да фреске из XIV века прелазе преко каменог оквира врата на улазу у ђаконикон. Да су пастофорије изграђене пре сликања фресака у XIV веку могло се и пре тога оценити по величини и распореду поља са представама око улаза у њих, јер су им она прилагођена (уп. Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 75). Временски оквир у којем су настала та одељења сузио је Војислав Ђурић претпоставком да су изграђена у исто време кад и спољна при-прате, или непосредно после ње, односно након 1220 (нав. дело, 390).

⁴ Приликом ископавања вршених 1989. откривен је темељ источног зида бочних одељења олтарског простора, а подножје северног зида протезиса открио је већ В. Петковић и касније, 1928, инж. М. Младеновић, који је нашао и део темеља уж-ног зида ђаконикона (уп. Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 74, 75 и нап. 18, 22). На старим фото-графијама из 1925. видело се ујубљено лежиште свода протезиса на источном зиду северног крака трансепта. После обијања малтера са фасада цркве 1988, то лежиште је поново нађено заједно са тра-

Сл. 2. Цртеж изгледа порушене Спасове цркве Јанка Шафариса из 1846. године

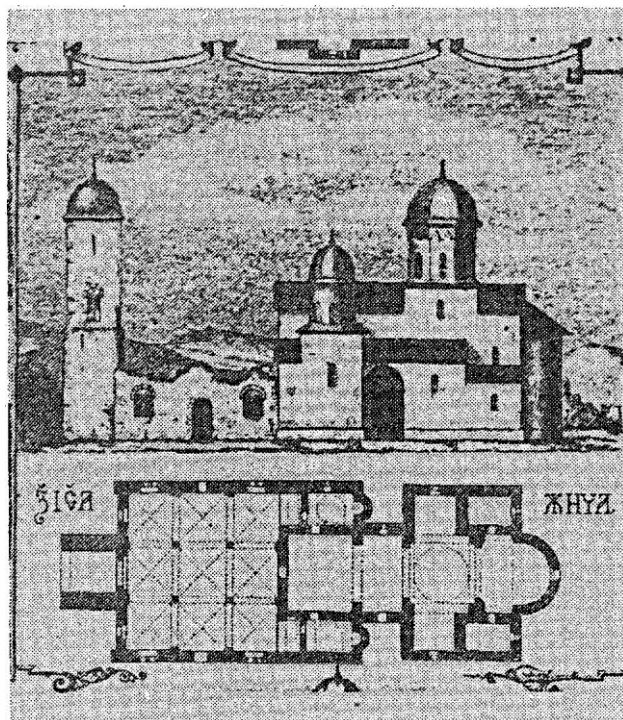
Fig. 2. Vue de l'église démolie du Saint-Sauveur. Dessin de Janko Šafarik de 1846

Сл. 1. Цртеж Д. Давидовића рушевина Спасове цркве из 1828. године

Fig. 1. Ruines de l'église du Saint-Sauveur. Dessin de D. Davidović de 1828

параклиса, јер се држало да одговарају првобитној сакралној грађевини. Није било, а и данас нема, двоумице да су краци трансепта првобитно били покривени двоводним кровом, постављеним управно на главни корпус грађевине преко исто усмерених полуобличастих сводова. Сматрало се да су и параклиси од почетка имали затечене облике, а за тремове између њих и кракова трансепта држало се да су накнадно образовани. Постојала је претпоставка да су кровови трансепта тада преобликовани и заједно са тремовима стављени под јединствен једноводни кров. Већ је, наиме, Валтровић на једном од својих првих цртежа приказао цркву са та два одељења под једним једноводним кровом (сл. 3)⁵, а после је и Ђурђе Бошковић помишљао на могућност да је тај део цркве тако био уобличен после отварања бочних пролаза.⁶ Валтровић је своју претпоставку могао засновати на подацима из два стара цртежа, на којима је приказан изглед цркве пре обнове започете 1856. године. На првом који је начинио Димитрије Давидовић 1828. године (сл. 1) види се северна⁷, а на цртежу Јанка Шафарика из 1846. године јужна страна цркве (сл. 2).⁸ Оба цртежа приказала су pročелја трансепта и трема водоравно завршена на истој висини. Такво стање остатака могло је подстаћи претпоставку да су та одељења била под заједничким кровом (сл. 3). Али, та је претпоставка оповргнута. Утврђено је да је уза зид главног брода цркве постојало, у извесно време, водоравно слеме једноводног крова, али само над тремом бочних улаза. Од тадашњег једноводног крова нађен је низ густо распоређених малих удубљења за ослонце рогова, накнадно уклесаних у јужни зид брода цркве (сл. 4), у висини венца на параклису, па се из те околности, и на основу података о висини оригиналног лежишта свода трема а тиме и његове висине над теменом могло утврдити да је нагиб крова био необично мали, као кад је у питању накнадно уметнута конструкција. Трагови евентуалног претходног двоводног крова над тремом какав је изведен током обнове 1856. године нису нађени.⁹

Сигурни подаци о двоводном крову нађени су само над сводом кракова трансепта. Тај се кров мењао у неколико махова, али је увек задржавао исти основни облик. Поуздано је, према томе, утврђено да је кров над краком трансепта био без прекида двоводан, а да је над тремом постојао у једној етапи једноводни кров сасвим малог нагиба (око 9°), док о неком претходном друкчијем крову нема података. Геометрија првобитних примарних волумена кракова трансепта, и тремова уз њих, могла је бити утврђена на основу изложених трагова некадашњих кровних површина, допуњених подацима о месту сводова над њима и о висини сачуваних оригиналних зидова, са којих су полазили завршни венци кракова тран-

Сл. 3. Цртеж Михаила Валтровића основе Жиче и њеног претпостављеног изгледа

Fig. 3. Plan de Žiča et son élévation présumée. Dessin de Michel Valtrović

гом некадашњег крова над њим, као и трагови исте конструкције над ђакоником. У исто време откривени су прагови и брчне стране врата што су водила у ђаконикон и протезис. Постојала су готово у пуној висини, само су недостајали делови унутрашњег каменог оквира. Реконструкцији ових одељења допринеле су белешке о њима начињене у време кад су још постојала, пре 1856. године. Најстарија сведочанства о протезису представљају цртежи Д. Давидовића и Јанка Шафарика (Д. Давидовић, *Жича манастир у Србији*. Летопис србски Матице србске, Будим 1828, Нр. I; Ј. Шафарик, *Известије Попечитељству просветителства*, Архив Србије Мпс 1846, I, 85; V, 4; VI, 9; 1847, I, 50), као и опис тога одељења Д. Давидовића (*нав. дело*, 12) и Ј. Вујића (Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Будим 1828, прештампано издање, Београд 1901, 181). У белешкама путописаца који су Жичу посетили после обнове предузете 1856 — кад су остаци проскомидије уклоњени — о том је одељењу и даље писано (М. С. Милојевић, *Путопис дела праве — Старе Србије*, Београд 1871, I, 63—74; Ф. Каниц, *Византиски споменици по Србији*, Беч 1862, 85). Остаци ђаконина и проскомидије распознавали су се и касније, уп. Д. С. Милутиновић, *Црква у Придворици*, Преодница, I, 2 (1884), па је Михаило Валтровић на основу тих остатака реконструисао основу цркве са троделним олтарским простором и она је у том облику ушла у литературу (уп. М. Waltrovotz, 'O Πρόδρομος, *Mitteilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete Serbischer Kirchenbaukunst*, Wien; 1878, ср-

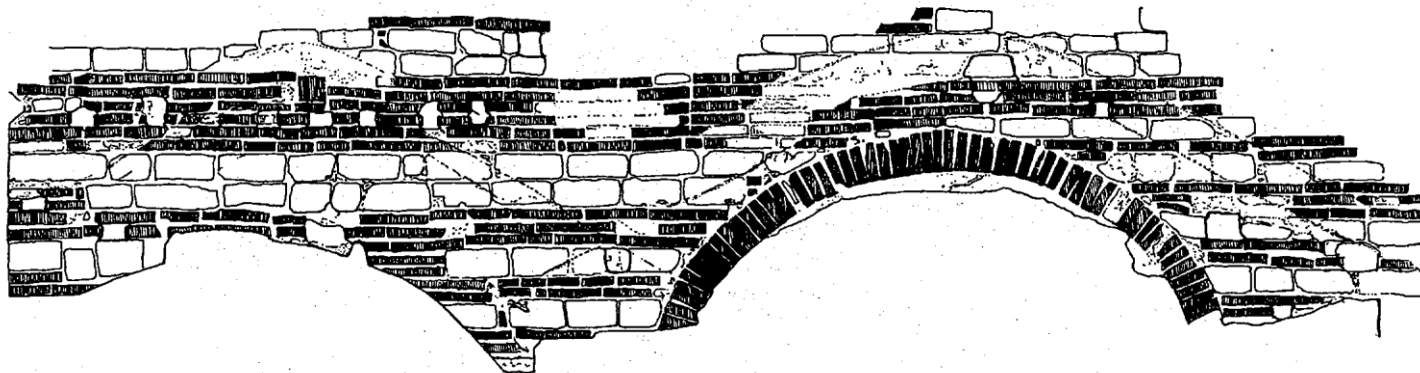
1906, Жича, черт. 3).

⁵ М. Валтровић, *нав. дело*, цртеж у прилогу.

⁶ Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 75.

⁷ Д. Давидовић, *нав. дело*, Нр. I.

⁸ Уп. Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856. манастира Жиче*, Краљево 1987, 38—43.

Сл. 4. Цртеж трагова ранијег крова на јужном краку трансепта и над јужним тремом

Fig. 4. Dessin des traces de la toiture d'autrefois au-dessus de la partie méridionale du transept et au-dessus du portique méridional

септа. Утврђено је да је свод над трансептом био виши 30 cm од затеченог, а исто толико и венац на источном зиду тог одељења. Горњи делови њихових pročелја потицали су из XIX века, а првобитан облик одређен је уз помоћ констатованог нагиба налеглог крова и податка да рашке цркве, које су жичкој претходиле, и претежан број потоњих, а свакако непосредне следбенице, имају надвишене калкане.

У горњем појасу трансепта и бочних тремова нису, на жалост, нађени подаци о времену изградње трема. Па ипак, могла је бити доведена у питање ранија претпоставка о доградњи бочних тремова у XIV веку.¹⁰ Изградња тремова повезивана је с отварањем бочних пролаза, а они су приписани поменутом времену. Утврђено је, међутим, да су затечени бочни улази образовани у XIX веку, али да су на јужној страни постојала старија врата примакнутија источном зиду параклиса. Непосредно уза зид те капеле, откривени су, наиме, западни довратник, део прага и горње греде тих врата, сви уграђени у време кад је зид изведен. Тај је улаз зазидан кад и прозор над њим, пре сликања фресака у XIV веку, што значи да трем припада, ако не првобитној етапи грађења, свакако једној од фаза грађења из XIII века, јер је подигнут да би се наткрилио бочни улаз пре него што је зазидан. Пошто су жички тремови имали сасвим одређену корисну намену, разложно је претпоставити да су претходили тремовима изграђеним уз бокове сопоћанске цркве, где је њихова улога формалне природе, те да потичу из прве половине XIII века. Та претпоставка има ослонац у околности да су у Жичи у то време подигнути и тремови над улазима у параклисе, па пошто је у питању иста концепција, изгледа највероватније да су на оба места улази наткривени једновремено. Ако би то било тачно, бочни тремови би потицали из треће деценије XIII столећа, кад су саграђени они пред улазима у параклисе.

Трагање за првобитним облицима бочних одељења Спасове цркве налагало је пажљиво испитивање параклиса и проверавање да ли нису и они првобитно друкчије изгледали. Тим више што су на истим одељењима рашких

црква, где куполе постоје, оне накнадно подигнуте и што у Жичи правоугаона основа параклиса не одговара горњој конструкцији у виду куполе.¹¹ Утврђено је да прислоњени лукови у жичким параклисима, односно појас који повезује подножје са куполом, припадају првобитној конструкцији.¹² Такав закључак темељи се на податку да је лице зида којим су са спољне стране обухваћени прислоњени лукови" на источној и западној страни зи-дарски повезано са подужним зидом главног брода. Постоји, поред тога, слој фресака у јужном параклису, који је старији од постојећих фресака с почетка XIV века.¹³ Остаци тог слоја видљиви су на дијафрагми тамошњег јужног прислоњеног лука, при самом његовом потрбушју, и на венчићу у подножју тамбура куполе. Постоји основа за претпоставку да су старије фреске сликане кад и остале у XIII веку, а то значи око 1220. године. Оне су, заједно са претходним податком, непобитан доказ да подножје куполне конструкције над параклисима припада првобитном засвођавању. Остало је отворено, међутим, питање истовременог тамбура и куполе. Постоје остаци тамбура који је затечен у време обнове у XIX веку, али изгледа да он припада неком познијем времену. То се могло претпоставити на основу података о редоследу грађења на Спасовој цркви и по стилским обележјима декоративног система на тада затеченом тамбуру.

Хронолошки однос тог тамбура према главном делу цркве могао је бити испитан на јужној страни, где је од старог тамбура сачуван готово у пуној висини део уз свод над средишњим простором цркве. Утврђено је да је тај свод постојао када је зидана ку-пола параклиса, јер је његова полеђина оклесана и ту удубљен канал да би се могао зидати тамбур. Тај канал је после попуњен усудо набацаним комадима камена. Доказ да су у питању две етапе грађења пружило је и коришћено градиво. За зид тамбура и калоту над њим коришћено је везиво које се осетно разликује од везива у конструкцијама најстаријег дела цркве, а разликују се у мерима и опеке из та два дела грађевине; овде на тамбуру параклиса су величине 33X18 и 4,5 cm.¹⁴

Изложени подаци не би морали бити доказ да ови тамбури параклиса нису првобитни, јер би сличне појаве могле настати приликом поступног лодизања цркве, али заједно са стилским обележјима тамбура говоре у при-лог њиховог познијег настанка. Због важности тачног датовања ових делова параклиса, биће изнети подаци за реконструкцију њихових облика и паралеле које могу помоћи да се одреди временски оквир у којем су настали.

Стилска обележја куполе параклиса утврђена су на основу преосталог дела тамбура, са слепом нишом уза сам јужни зид главног брода на западној страни. Ниша је од опека сложених у усправне и водоравне редове, који образују поља; у неким од њих је изведен мотив рибљих крљушти (сл. 5). Та је ниша

⁹ Испод појаса са описаним водоравним лежиш-тима за рокове, постоје извесни недовољно јасни трагови неке косине, али могућност да потичу од тамошњег двоводног крова може се готово потпуно искључити, јер би тај кров био одвећ низак, те не би одговарао висином трему. По свој прилици је то траг неког пређашњег косника дрвене кровне конструкције. На северној страни нису се назирали такви трагови, а нису постојала ни удубљења за ослоње рогова једноводног крова. Ту је, према томе, постојала самостална кровна конструкција, независна од зида уз који је била прислоњена. Разложно је претпоставити да је имала облик једноводног крова, као на јужној страни, а не двоводног какав је затечен. Да трем са троугаоним забатом није ту првобитно посто-јао, помишљао је већ Б. Бошковић (*Архитектура Жиче*, 75).

¹⁰ Тако је тремове датовао Б. Бошковић (*Архитектура Жиче*, 75).

¹¹ То се збило са параклисима подигнутим непосредно после жичких у Милешеви. Они сада имају куполе, али већ је Светозар Радојчић претпоставио да су тамо првобитно постојали полу-обличасти сводови изведени управно на главни корпус грађевине (С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971, цртеж на стр. 11). Његова претпоставка потврђена је током истраживања које је недавно вршила Оливера Кандић, јер она је нашла трагове старијег крова који би одговарао претпоставци С. Радојчића, како ми је љубазно саопштила. Од здања што су постојала уз бокове пећних Светих апостола познати су делови одељења уз краке трансепта, (уп. М. Čanak-Medić, *Prilog proučavanju crkve sv. Apostola u Peći*, *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*, Београд 1964, 168, 169, сл. 1, 2.). На основу висине површине с остацима фресака у њима, у односу на свод у подужном броду цркве, претпостављено је да су та одељења била засведена полуобличастим сводом постављеним управно на подужни брод као у Милешеви (*Исто*, стр. 169). Горња конструкција параклиса уз остале рашке цркве из XIII века има, такође, вид полуобличастог свода. Први следећи параклис — истовремен са главним делом цркве — изграђен је у Морачи 1252. године. Подигнута је убрзо по једна капела са сваке стране нартекса у Градцу и Сопоћанима; на сва три споменика са полуобличастим сводовима постављеним упоредо са подужним бродом цркве. (Уп. за Морачу, С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 11, 12; о параклисима сопоћанске цркве: О. Кандић, Д. Милошевић, *Манастир Сопоћани*, Београд 1985, 12; за Градац: О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 13, сл. 7.)

Од параклиса у Придворици преостали су незнатни остаци, па је непозната њихова некадашња горња конструкција, (уп. В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975) 35, 36, сл. 1—3), а код осталих раш-ких богомоља, где постоје параклиси, они су накнадно дограђени као уз Светог Николу у Куршумлији (уп. М. Чанак-Медић, Б. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба, I*, Београд 1986, 21, сл. 8) уз Светог Петра у Бијелом Пољу (уп. М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба, II*, Београд 1989, 57, 58, сл. 13) и уз Давидовицу. Три последње поменуте цркве добиле су капеле у XIV веку, а само се за оне у Давидовици зна да су имале куполе (уп. М. Чанак-Медић, *Да ли је Да-видовица изгледала као гробне цркве Немањића*, Саопштења XIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1981, 67—75, где је изнета претпоставка да су бочне капеле догра-ђене тек у XIV веку. Током археолошких истраживања која су после тога вршили у Давидовици др Славенка Ерцеговић и Вељо Вучковић, а чији исходи још нису објављени, та је претпоставка потврђена).

¹² Тај појас је, истина, друкчије зидан него исти део главне куполе у наосу. Тамо су прислоњени лукови и пандантифи изведени од правилно исклесаних блокова седре, они су на пандантифима сложени у правилне сферичне облике. У параклисима су исти делови зидани, углавном, само опекама. Понегде се у прислоњеним луковима наизменично смењују блокови седре и опека, а опеке су дебљине 6,5—7 см, а истих су дебљина опеке и у врло неправилно зиданим пандантифима. Понегде у луковима има и тањих опека (4,5—5,5 јсм), какве не постоје нигде у доњим деловима зидава параклиса ни наоса. Техника зидања и употребљено градиво за ове прислоњене лукове и пандантифе сведоче да тај појас нису извели неимари који су градили одговарајући део главне куполе, а пошто ту има и тањих опека, можда су ови у параклисима настали нешто касније од носача куполе у наосу. Али ни тада они не би представљали следећу етапу грађења, већ би сведочили о поступном зидању грађевине, можда и са једновременом изменом првобитне замисли горње конструкције, као што се догађало и приликом извођења носача главне куполе.

¹³ В. Петковић је први помислио да фреске у параклисима потичу из времена архиепископа Саве III (1309—1316), зато што је тај црквени високодостојник насликан у композицији Божићне химне над улазом у спољну припрату (В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницусрског народа*, Београд 1950, 119). Његово мишљење није прихватио М. Кашанин (Жича, Београд 1969, 26—34) приписујући фреске из времена обнове архиепископу Јевстатију II. Превладава, међутим, мишљење да је Петковићево датовање било тачно, и да су за израду нових фресака у Жичи доведени сликари који су пре тога украсили катедралу у Призрену (уп. Г. Суботић, *Жича*, Београд 1960, 9; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 90, 97; Г. Vabić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969, 145; В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 50; Г. Бабић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности и Историја српског народа*, I, Београд 1981, 481, нап. 24).

¹⁴ У доњим деловима зидава цркве опеке су изразито велике дебљине (6,5 до 7,5 см), а ширина и дужина им се креће од 22,5 до 25 и од 43 до 46 см. Приближно истих мера су и неке тање опеке уграђене у највишем делу кубичног постоља и у зидове тамбура главне куполе само им је дебљина мања (4—5,5 см). Опеке на тамбуру па раклиса и у ниши на њему имају, међутим, знатно мање остале мере (32—33 χ 14,5—18 χ 4—4,5 см).

у великој мери допринела да се утврди не само време грађења тамбура већ и његов некадашњи спољни изглед; он се доста разликује од изгледа купола изведених током обнове у XIX веку. Поред података о декоративном систему купола параклиса, постојали су остаци који су омогућили да се утврди њихов облик и структура.

Купола северног параклиса разорена је у Другом светском рату, после чега је потпуно президана 1953. године.¹⁵ Преостали су делови куполе јужног параклиса из старијег времена, на основу којих је могла бити утврђена њена некадашња целина. Од тамбура постоји, наиме, цео северни део, све до источног и западног прозора заједно с почетком калоте. Други део је порушен и поново изведен у XIX веку. На основу сачува них оригиналних бочних страна прозора и почетка горњег лука утврђена је њихова тачна ширина и укупна висина. Пошто није било разлога за сумњу да су број и распоред прозора током обнове у XIX веку тачно пренети са оригиналног порушеног дела тамбура, могли су бити одређени првобитна основица и профил унутрашњег дела куполе. О спољној артикулацији тамбура податке су пружили прозори и сачувани део спољног лица зида од прозора све до места где се тамбур спаја са зидовима главног брода цркве. На западној страни откривена је већ поменути ниша, док такав украс није изведен на одговарајућем месту на источној страни. По свој прилици зато што тај део није био одоздо видљив и што су без нише лакше одвођене падавине из угла где би она стајала да је изведена.

Благодарећи цртежима цркве из прве половине XIX века, знамо како је изгледао и онај део тамбура који је нешто касније президан. Нарочито је користан цртеж Јанка Шафарика, јер је на њему приказан јужни параклис, који је био сачуван у већој мери од северног, тим више што су тачно приказане многе појединости. На Шафариковом цртежу тамбур параклиса има већи број издужених полукружно завршених површина, од којих су неке биле нише, а друге прозори, него тамбур главне куполе, где има осам отвора (сл. 2). По томе се могло оценити да је обод тамбура капеле био подељен на већи број сегмената него главна купола. Тој оцени одговарају мере оригиналне нише и прозора, као и размак између њих, јер када се исти ритам продужи по целом ободу тамбура, произлази да је била примењена подела на 12 одсека, и тако одређен ритам ниша и прозора на оном делу где су они изведени. Из те поделе следи да су на чеоној страни, између прозора, постојале по две нише, како је и било изведено током обнове у XIX веку, али само на делу тамбура северног параклиса (сл. 6). Три реда концентрично распоређених редова опеке изнад полеђине лука оригиналне

Сл. 5. Ниша у западном углу тамбура јужног параклиса

Fig. 5. Niche à l'angle occidental du tambour audessus du parecclésion méridional

нише, одредила су укупну висину украса и на другим нишама и прозорима, а сачувани спољни део зида тамбура на северној страни где су редови водоравни, а висином премашују теме ниша и прозора за два реда опека указивао је да је тамбур био водоравно завршен. Тако су могли бити дефинисани основни облик и спољни изглед купола параклиса, поред тога што је тачно утврђено на којој се висини прекидао његов доњи призматичан облик (сл. 7).

Декоративан систем на куполи параклиса конципован је у духу византијске архитектуре, где су на више цркава спољне стране тамбура украшаване нишама уметнутим између прозора. Међу најстарије примере спада ку-пола на припрати Панагије Халкеон у Солуну цркве освећене 1028. године¹⁶ — на којој су нише и прозори наизменично постав-

¹⁵ Ул. Б. Бошковић, *Стање средњовековних споменика у југозападној Србији, Космету и северо-источном делу Црне Горе*, Музеји 1 (Београд 1948) 103; С. Ненадовић, Д. Ст. Павловић, *Преглед рада Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије* (1950—1953), Зборник заштите споменика културе IV—V (1955) 345, 346; С. Ненадовић, *Рестаураторски радови на Жичи за последњих сто година*, Саопштења I (Београд 1956) 28—37.

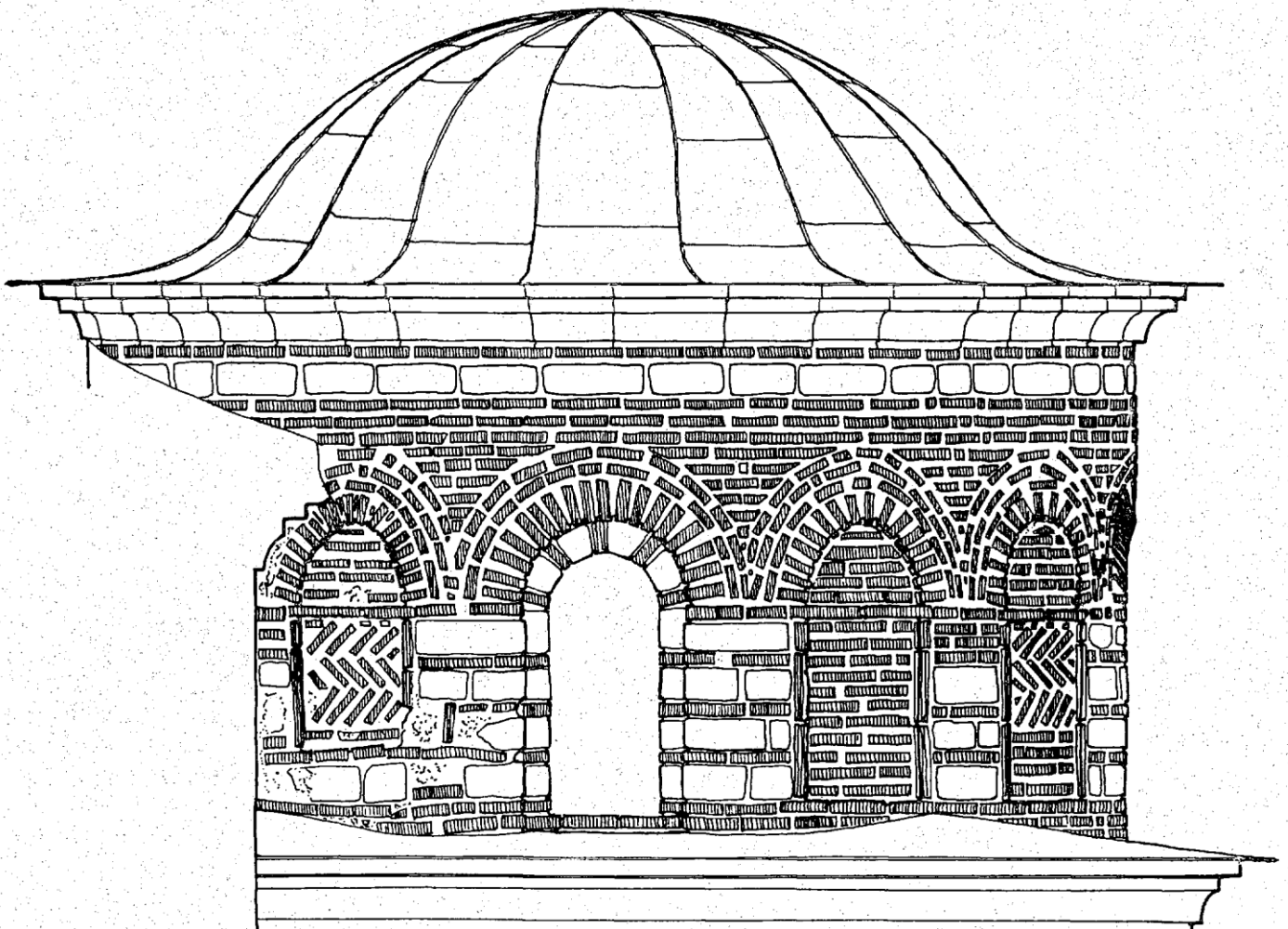

Сл. 6. Изглед тамбура северног параклиса после обнове у XIX веку

Fig. 6. Tambour du parecclésion septentrional après la rénovation exécutée au XIXe siècle

Сл. 7. Реконструисан изглед тамбура јужног параклиса

Fig. 7. Tambour reconstruit du parecclésion méridional

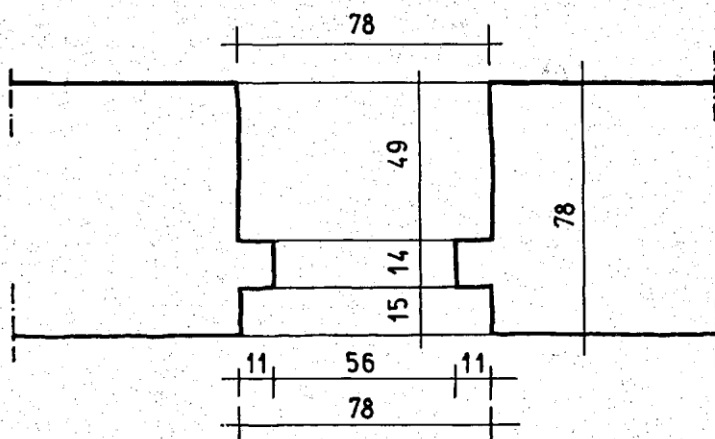
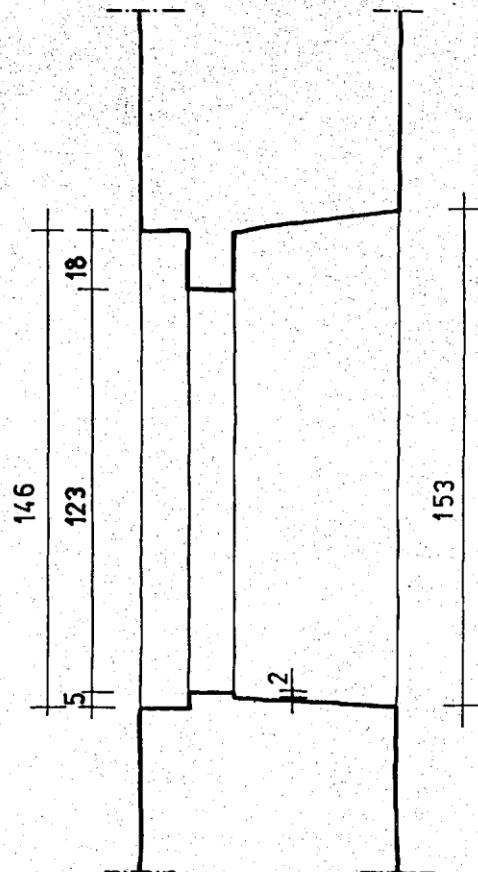
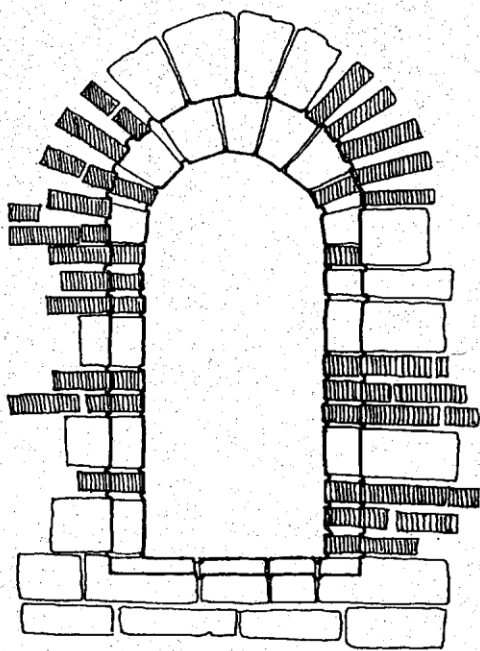

љени. Један век је млађи тамбур Богородичине цркве у Асеновом граду у Бугарској, а подељен је на дванаест поља, γ којима се, такође, наизменично смењују прозори и нише.¹⁷ Нешто је од ње млађи Св. Никола код села Сапарева γ Бугарској непрецизно датован од XII до XIII века на којем су уметнуте по две нише између прозора, као γ Жичи.¹⁸ Па ипак, примери таквог украшавања тамбура су ретки на целокупном византијском подручју на црквама из XII и XIII века, а у Рашкој их у то доба уопште нема. Посебну важност има чињеница да тадашње нише, ако постоје, немају посебне γ-расе остварене одабраним слагањем опека, сем на апсиди цариградске Цул џамије, из прве половине XII столећа, што говори да су се и γ престоничкој архитектури γ то доба такви украсни мотиви по изузетку појављивали. Нише ће, међутим, постати готово неизоставан мотив на византијским богомољама подизаним у следећем столећу, и тада ће бити образоване на исти начин као на тамбуру жичких параклиса. Тада нише постају најчешћи и најомиљенији мотив; украшавају горњи појас олтарских апсида, бочне фасаде, или прочеља цркава, а готово су редовно γ богатој обради оствареној избором слога градива, што није био случај у претходном раздобљу. У XIV веку, наиме, готово редовно су нише извођене само од опека које образују венчиће око ниша, или су њихова унутрашња поља украшавана меандерима, опекама сложеним γ виду рибеље крљушти, унакрсно, у виду изломљене линије, или на неки други начин.¹⁹ Када се жичка ниша са тамбура јужног параклиса упореди са нишама на тридесетак византијских цркава, паралеле њеном украсу могу се наћи само на црквама грађеним од краја XIII века и на великом броју цркава из прве половине XIV столећа: на више цркава у Мистри, на неколико солунских богомоља из XIV века, на охридском Св. Клименту, на ексонартексу Св. Софије γ истом граду, Старом Нагоричину, Св. Николи у Прилепу и многим другим истодобним црквама.²⁰ Не само да су истоветни украсни мотиви примењивани на тим црквама и γ Жичи, већ им је заједничка и техника извођења тањим опекама између којих су спојнице готово исте дебљине као саме опеке. Зато је сасвим оправдана претпоставка да су тамбури на параклисима жичке Спасове цркве обновљени γ истом раздобљу. Околност да су γ њима поново сликане фреске γ XIV веку, била би, такође, доказ да су та одељења претходно знатно оштећена, док време сликања фресака између 1309. и 1316. године ограничава ту етапу грађења, јер је разложно претпоставити да је обнова купола параклиса претходила њиховом поновном сликању.

Сви изложени подаци доводе се у међусобну сагласност ако се обнова купола параклиса припише архиепископу Јевстатију II. Његов труд на обнови жичког храма помиње се γ изворима²¹ па та чињеница, заједно са претходним подацима, чини чврст ослонац претпоставци да су жички параклиси обновљени између 1292. и 1306. године, док је овај високодостојник био на челу српске цркве.

Потреба да се обнови купола параклиса могла је искрнути после разарања која су починили Кумани, сами или заједно са бугарским бојарима Дрманом и Куделином, или бугарски цар Шишман 1290. године.²² Већа оштећења на једном носачу главне куполе, поправљена пре сликања фресака γ XIV веку, говоре, опет, да су и неки јаки тектонски поремећаји оштетили цркву, а и они су могли условити потребу за обновом купола параклиса.

Истраживањем првобитних основних обли-ка Спасове цркве у Жичи обухваћени су и тадашњи венци и њихов положај. Утврђено је да су затечени венци изведени од сполија, што је говорило да потичу из неке старије фазе ове грађевине. У питању су једноставно профилисани венци са завршном равном плочом висине 5—6 cm и сферно усеченим доњим делом. Исто профилисани комади уграђивани су, као градиво, и другде γ президане делове цркве, али је тек сполија, нађена у зазиданом појасу уз кубично постолје γ под-стрешју подужног брода, омогућила закључак да су посредни првобитни делови. Јер, када је тај појас зазидан, првобитни венци су скинути и један комад узидан, а нови венци изведени од три реда зупчато распоређених опека. Та преправка ограничава време до када су камени венци стајали на цркви на трећу деценију XIV века, о чему ће после бити ви-ше речи, те та околност омогућује да се описани камени венци сматрају првобитним. Висина на којој су венци лежали на бочним странама трансепта и на подужном броду цркве, као и на кубичном делу параклиса, утврђена је на основу очуваних трагова. На апсиди и на кубичном постолју куполе биле су познате само висине до којих су допирали сачувани оригинални делови: на апсиди последњи ред поклопио се са лежиштем венца, а на кубичном постолју недостајао је један ред клесаника седре. У два последња случаја положај венаца је одређен уз помоћ наслушеног пројектантско-композиционог поступка. Проучен је, наиме, начин пројектовања Спасове цркве, а подаци о том који исходе из анализе схеме основе проверавани су на елевацији грађевине. Утврђено је да је не само распоред просторних јединица остварен уз помоћ модуларног растера чији основни модул одговара ширини зидова и износи 2,5 стопе већ да су и сви важнији делови горње конструкције и елементи на фасадама усклађени са њим. Тај је податак коришћен при

Сл. 8. Реконструисани јужни прозор на западном травеју
 Fig. 8. Fenêtre méridionale reconstruite de la travée occidentale

одређивању положаја венаца тамо где нису постојали њихови трагови на апсиди и кубичном постолу.

О висини pročеља на подужном броду и на крацима трансепта Спасове цркве није се рас-полагало материјалним подацима, па је могуће решење тих делова одређено на основу очуваних старијих рашких цркава и потоњих, које су непосредно уследиле после Жиче. На студеничкој Богородичиној цркви калкани су уздигнути и полазе са веће висине од венаца на подужном броду и на бочним странама предворја, а тако је замишљен првобитан изглед и Ђурђевић ступова у Расу.²³ Међу црквама грађеним после Жиче, у првој половини XIII века, познати су облици првобитних калкана само на Светим апостолима у Пећи и на морачкој цркви из 1252. године.²⁴ На обе богомоље калкани су били виши од кровова над

деловима на чијем су pročељу стајали. Зато се исто решење калкана могло замислити и при реконструкцији облика жичког храма. Тако су могли бити утврђени првобитни примарни облици Спасове цркве, укључујући и волумен тамбура куполе. Пошто је, међутим,

¹⁶ Уп. С. Mango, *Architettura bizantina*, Venezia 1974, 306, сл. 331.

¹⁹ Уп., G. M. Velenis, *Επιμνημόνιο τοῦ ἐξωτερικοῦ διακοσμοῦ στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Β, Thessaloniki 1984, на више места.

¹⁷ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*,⁴ New York 1986, 373, 374, нап. 33 на стр. 507.

¹⁸ С. Стамов, Р. Ангелова, **Архитектурно наследство Болгарије, Софија** 1972, 130, 131.

²⁰ Исто, рп. 16, 29, 36, 52—55, 68, 84, 108, 112.

²¹ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 283.

²² Разавање Жиче различито се датује. Пошто настављач архиепископа Данила II наводи да је Жича страдала од „безбожнога народа куманскога“ (*нав. дело*, 283), неки научници претпостављају да је разорена већ средином XIII века, приликом првог продора Кумана на југ све до цркве Светог Петра у Бијелом Пољу. Постоји исто тако могућност да је оштећена у време продора бугарских бојара Дрмана и Куделина у северне области српске државе, око 1285, или током инвазије видинског кнеза Шишмана на Рашку 1291 (уп. Љ. Максимовић, *Почеци освајачке политике, у Историја српског народа*, I, Београд 1981, 442, 443).

²³ Уп. Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Расу. Постанак архитектуре цркве Св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*, Краљево 1984, на више места.

²⁴ Уп. М. Canak-Medić, *Prilog proučavanju crkve Sv. apostola u Peći*, Zbornik zaštite spomenika kulture XV (Београд 1964) сл. 6; иста, *Првобитни спољни изглед цркве Успења Богородице у Морачи*, Саопштења XX—XXI (Београд 1989) сл. 12.

облик куполе у великој мери условљен украсима у подстрешју, њен ће облик бити објашњен у наставку овог рада заједно са декоративним системом.

Анализа првобитних секундарних делова Спасове цркве започеће са њеним тадашњим прозорима. Њихова спољна страна закључујући по неколиким оригиналним примерцима двојак је обрађена. Један тип прозора има степенасто усечене бочне стране изведене заједно са околним зидом (сл. 8), а друга врста је украшена каменим оквирима уметнутим у претходно обликоване једноставне отворе (сл. 9). На обема врстама прозора горња конструкција је лучна са већом висином сводара у темену него код ослонаца, те отуд са челом српастог облика. Прозори првог типа сачувани су у првобитном облику на постољу и на тамбуру куполе. Имају спољни степен дубок 15—19, а унутрашњи од њега ужи са сваке стране за 11—14 cm. Унутрашњи степен је такође, имао дубину 14—18 cm. Истом типу припадају и прозори у доњем делу, сем прозора на олтарској апсиди и најнижих прозора на параклисима. То се могло утврдити упркос томе што су преправљани. Њима је, наиме, обијен унутрашњи оквир да би се проширио отвор, после чега је на спољном рубу исклесан плитак усек којим је подражаван претходни степености облик. Прозор на прочељу северног крака трансепта затечен је у облику који је добио у XIX веку, а случај прозора на јужном краку трансепта је био нешто сложенији. Ту је постојао камени оквир за који се видело да је накнадно уграђен. Пошто је његов лук са челом благо српастог облика што заједно са начином клесарске обраде одговара раздобљу у којем је зидана жичка црква помишљало се на могућност да припада том делу грађевине. Недоумица око тог прозора разрешена је кад је извађен камени оквир, јер је иза њега нађен пређашњи лук од сводара истих као на осталим прозорима, а у њему је било уклесано удубљење за уметнути оквир. Ови прозори приближно су истих мера: са отвором ширине 50—60 cm. Нешто су шири прозори на тамбуру ку-поле (око 75 cm) и на његовом постољу (око 70 cm). За ове последње је познато да су имали неку преграду дебљине од 12 до 15 cm. То се могло утврдити по одстојању од места где је било спољно лице преграде до усправне сликане бордуре у унутрашњем делу прозора. Ту је могао стати, поред камене транзене, и прозорски оквир којим је образована унутрашња дводелна подела прозора. Такву мисао подстиче не само околност да су на сличан начин уметнуте мермерне преграде уз помоћ којих су образоване бифоре на прочељу Радослављеве припрате у Студеници, која са Спасовом црквом у Жичи има највише заједничких црта, већ и чињеница да су у Жичи нађени базе и капител који би одговарали

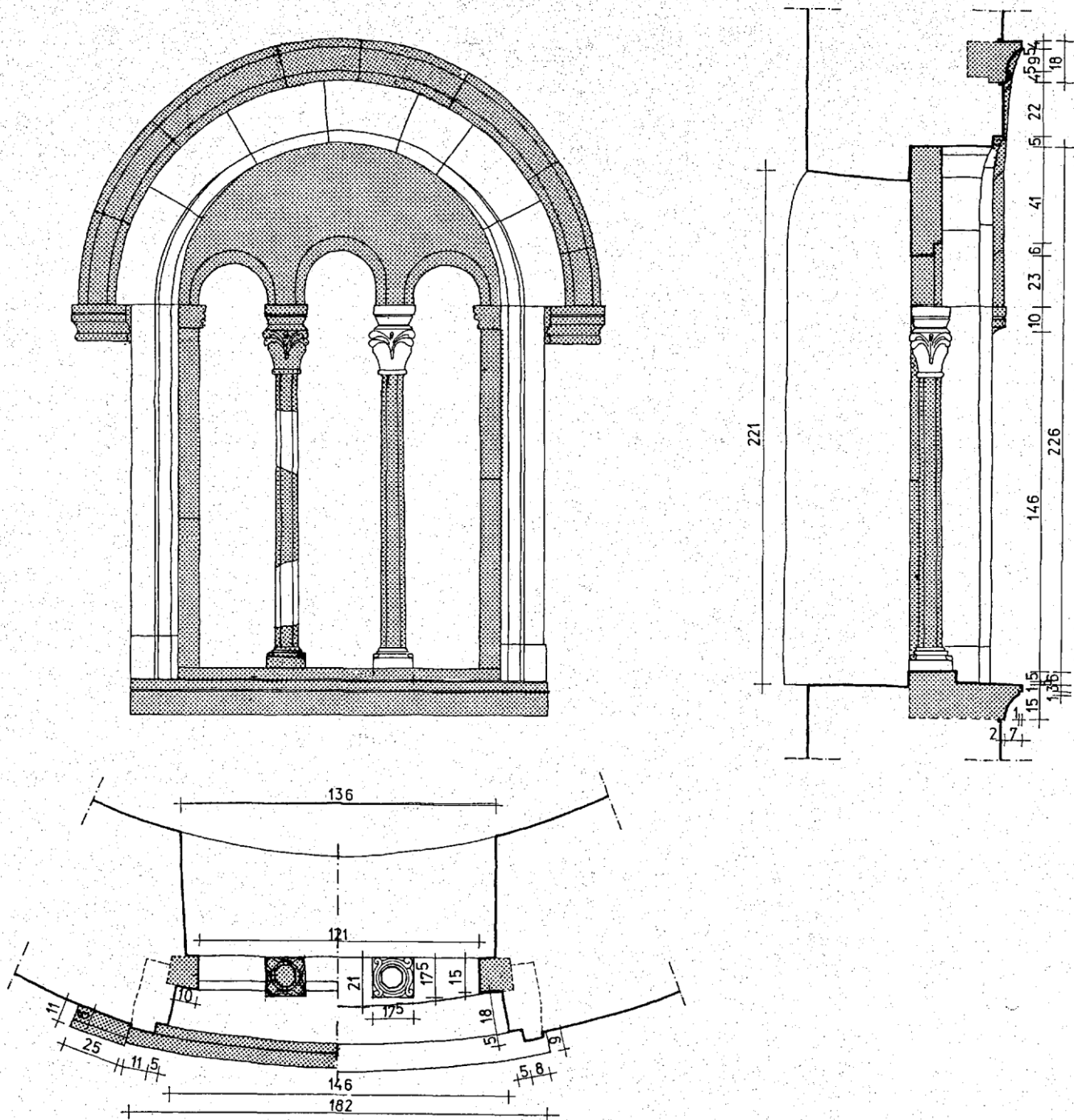
таквој прегради. Током истраживања, које је вршио 1935. године, Ђурђе Бошковић је, наиме, нашао у Жичи два дислоцирана капитела.²⁵ Један мали, једноставне тектонике, са глатким повијеним листовима испод углова завршне плоче, висине 17,5 cm, ослањао се на танку колонету, дебљине у горњем делу 8,5 cm (сл. 10-а). Истом типу капитела припада један примерак нађен током археолошких истраживања 1989. године. Нешто је богатије моделације: ту изнад повијених глатких листова постоје спољне лозице увијене испод углова завршне плоче. Капител је висок 18,8, а има лежиште пречника 10—11 cm (сл. 10-б). Трећи капител, који је познат само на основу Бошковићеве документације²⁶ представља нову врсту и разликује се од претходних примерака у мерама и по моделацији. Има висину 20, ослонац 12, а завршну плочу широку 22 cm (сл. 10-с). Украшен је неколиким упоредним усправним тракама завијеним у волуте испод завршне плоче. Сличан мотив исклесан је у доњем појасу капитела, али овде у виду стилизованог лишћа. Поред ових, постоје остаци нешто јачих капитела секундарно коришћених уместо база стубића бифора у кули.

Од описаних жичких капитела, извесни су припадали бифорама спољне припрате. Али, пошто су познати дислоцирани капители различите тектонике и украса, изгледа да нису истовремено клесани и да не потичу са истог дела цркве. Изгледа највероватније да су мали капители глатких листова и са стубићима мањих димензија припадали старијем делу цркве, где су и прозори ужи. Зато се за ову врсту капитела може претпоставити да су били у саставу неких бифора на старијем делу цркве, а да неки међу њима потичу са прозора њене апсиде.

Прозор на апсиди затечен је са једноставним каменим оквиром од белог пешчара, од којег су исклесани још неки оригинални комади оквира прозора и портала. Уз његов руб изведен је плитак усек. Када је тај оквир извађен, утврђено је да од зидане бочне стране прозора постоји само мали део на северној страни, док су друга бочна страна, доњи део и цео горњи појас заједно са растеретним луком изведени током обнове у XIX веку. Тада је утврђено да је лук над унутрашњим делом прозора заједно са конхом апсиде зидан у то исто време. Представа о првобитној структури прозора могла се, према томе, засновати само по малом делу сачуване оригиналне зидане усправне стране и на основу података које пружају комади уметнутог каменог оквира.

Камени оквир чине сводари и усправан део састављен на свакој страни од два дела. Комади висине 16 cm, уграђени у подножју допрозорника, имају дужу чеону страну, па се видело да својом кривином одговарају спољном ободу олтарске апсиде. Тако је обликован и потпрозорник, па је било несумњиво да је

Сл. 9. Претпостављени изглед олтарске трифоре, сивим су обележени додати делови

Fig. 9. Aspect supposé de la fenêtre trilobée du sanctuaire; les éléments ajoutés sont en grisaille

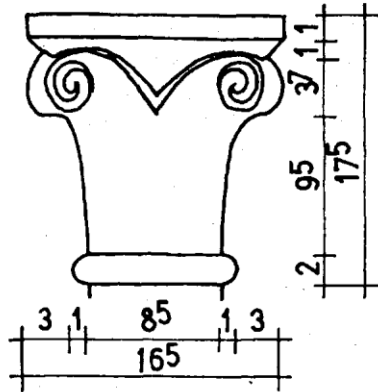
прозор клесан за место где је затечен. Али није се знало да ли потиче из времена грађења цркве или је плод обнове из XIX века. Сумњу у оригиналност оквира највише је подстицао потпрозорник. Израђен је тако да заједно са усправним деловима излази упоље око 5 cm, али његов профил није обрађен на одговарајући начин нити је у облику уобичајеном за средњовековне прозоре. Поред тога, на њему су исклесана лежишта за допрозорнике, а њима одређена ширина отвора мања је од ширине која се добија на основу сачуване зидане стране уз коју је био приклоњен средњовековни прозорски оквир. Те околности су показале да тај комад није припадао првобитном прозорском оквиру. Профил усправног дела оквира сличан је неким оквирима про-зора на Радослављевој припрати, а и њихова

површинска обрада зупчастим длетом и са боље обрађеним ивицама одговара епохи кад је грађена Жича. На исти начин су обрађени и сводари. У затеченом оквиру били су испреметани, а, сређени, добили су чело код лежишта ширине без усека 16, а у темену 22 cm, са благо српастим обликом. То је подстицало мисао да је горњи део оквира оригиналан, али могућност да није израђен у XIX веку могла је бити потпуно искључена тек када су на његовим комадима нађени остаци истоветног малтера као у зидовима најстаријег дела цркве.

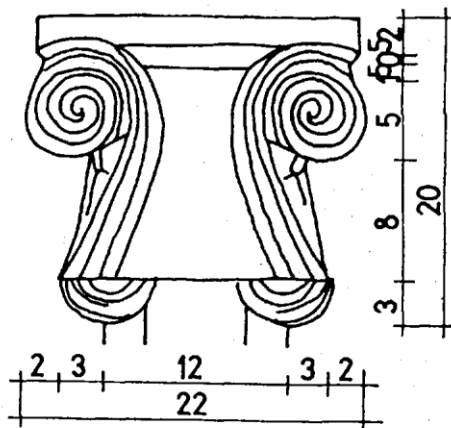
Са унутрашње стране, уз затечени оквир, постоји усек у који је мргао стати унутрашњи оквир помоћу којег је прозор подељен на два,

Сл. 10. Капители који су постојали у Жичи између два рата (а, с) и комади нађени током археолошких ископавања 1988. и 1989. године (b, d)

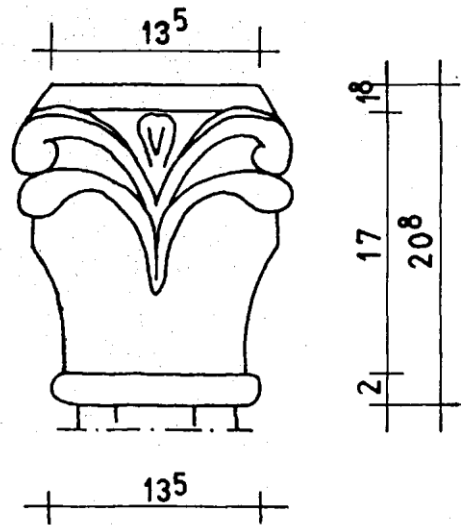
Fig. 10. Chapiteaux qui existaient à Jitcha dans l'entre-deux-guerres (a, c) et fragments découverts lors des fouilles archéologiques des années 1988 et 1989 (b, d)

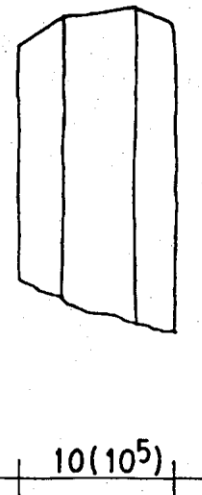
a

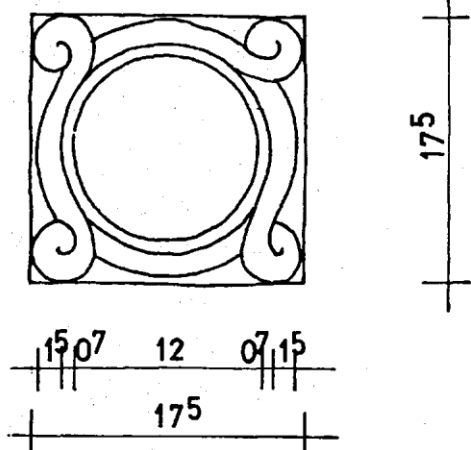
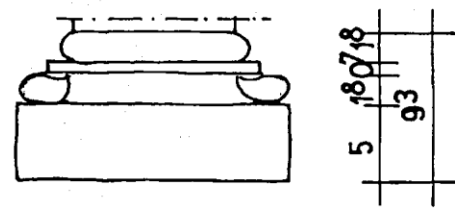
c

b

d

или што је вероватније, на три дела. Однос ширине према висини оквира прозора био би тачно 1 : 1, а истих је сразмера оквир трифоре у Студеници, а са тог храма узимане су мере и за друге делове жичке Спасове цркве, као за припрату, на пример.²⁷ Зато свакако није случајна ни подударност у мерама унутрашње стране прозора у ова два споменика (у Студеници ширина износи 137, а у Жичи 136 см).

Огшани камени оквир имао је, по свој прилици, неки украс постављен по полеђини лука. То се могло претпоставити по околности да је цео оквир излазио уопће око 5 см, те је одозго била неопходна нека покривка. Пошто је постојао исклесан усек на полеђини лука, чинило се да је изведен ради бољег повезивања сводара лука и тог горњег дела. Ту је могао стајати венчић чија је профилација могла бити слична профили спољног оквира ниша у подстрешју куполе. Та мисао се наметала стога што веома сличан профил има спољни оквир на олтарском прозору которске цркве Свете Марије на Ријеци, која је грађена у исто време кад и жичка богомоља. На которском се прозору оквир спушта до под-

ножја, а у Жичи се морао прекидати код лежишта лука, јер на сачуваном оригиналном делу зида апсиде нема трага да је уз усправни део постојао део оквира који је излазио упоље. Код примера где се спољни оквир прекида код почетка лука оквир обично полази са капитела, а ови опет са колонета ослоњених на конзоле. На висини где су такве конзоле постављене у Студеници, у Жичи су уграђена два нижа комада, која знатно већом дужином него горњи део каменог оквира улазе у зид апсиде. На њима, међутим, нема трага да су конзоле постојале, па после можда оклесане. Код примера где слободни стубићи не постоје, као у Жичи, истуренији део архиволте прекида се код почетка кривине и окреће у водоравном правцу. Понекад је ту уметнута конзола, што је могло постојати и у Жичи, тим пре што је исти декоративни систем примењен и у подстрешју куполе (сл. 9).

Затечени прозори на певницама и на јужном параклису у најнижем појасу изведени су тек недавно. На оба места постоје широки унутрашњи оквири, лучно засведени и оперважени сликаном бордуrom из XIII и XIV века. То говори да је њихов унутрашњи део оригиналан. У северном параклису, чији је прозор донедавно имао првобитан облик, постојао је споља само узан прорез.²⁸ Разложно је било претпоставити да је истог облика био и прозор на јужном параклису. Сложеније је питање доњих отвора на крацима трансепта. На старијим и истодобним рашким сакралним грађевинама, у тим одељењима не постоје прозори у два појаса, а не могу се ту замислити ни слични узани прозори као доњи на параклисима, јер се на трансепту не би поклапали са осом горњих прозора, што би био необјашњив композициони недостатак. Зато изгледа највероватније да су ту са унутрашње стране биле нише, тим више што би оне одговарале недавно утврђеној намени јужног крака трансепта, о чему ће бити речи.²⁹

Украси у подстрешју куполе су готово једини остаци некадашњег декоративног система цркве. Ту су затечене крупне слепе аркаде, које су знатно излазиле упоље. Нису деловале складно, па се помишљало да су плод обнове из друге половине XIX века.³⁰ Истина, Милоје Васић је, не образлажући своју тврдњу, написао да су оне првобитне³¹, а Александар Дероко да подсећају на романске.³² Тек је Ђурђе Бошковић подробније испитао овај део грађевине. На основу изгледа куполе на старим графичким приказима, и свој их опажања о техници израде горњих аркада, закључио је да оне припадају реконструисаном делу куполе.³³ Истовремено је помишљао на могућност да су градитељи приликом обнове 1855. године наишли, бар на једном месту, на остатке таквих аркадица.³⁴

Током истраживања вршених 1988. и 1989. утврђено је да ниједна аркада није *in situ*,

али да је велики део аркадног фриза изве-ден од сполија. Многи комади су већ оштећени уграђивани, а поправка је вршена истоветним везивом којим је зидан део за који је поуздано утврђено да потиче из друге половине XIX века. Претежан део аркада је и израђен током те обнове, али по начину обраде профила могли су се лако одвојити оригинални од познијих делова. Када су извађени из зида куполе, на оригиналним комадима нађени су, поред тога, трагови средњовековног малтера и површинске обраде са остацима боја, о чему ће бити речи. Аркаде се састоје од два концентрична појаса. Унутрашњи је изведен од три блока, од којих је средишним образован прелом лука и тако одређен распон аркаде и карактер њене кривине. На том делу профил је сасвим једноставан. Састоји се од две равне ивичне бордуре и средишног торуса. Према преосталим траговима на потрбушју, видело се да је испуна била увучена око 10 cm у односу на чеони профилисани део. Спољни оквир има сложенији профил; чине га торус у потрбушју и завршни део у виду праве киме (сл. 11). Све конзоле у подножју аркаде потицале су из времена обнове цркве. Не само да се то могло оценити по изгледу и обради, већ је после њиховог вађења из зида утврђено да су израђене од надгробних плоча из XIX века.³⁵ Срећом, нађено је у зиду неколико комада, истина оштећених, оригиналних конзола, после чега се могло приступити студијској реконструкцији некадашње целине овог важног декоративног система куполе.

Сачувани комади старих конзола имају ширину 30, а два налегла комада спољњег окви-ра аркада које су конзоле носиле 43 cm, што је говорило да цео оквир није могао стати на те ослонце. Из тог податка је следно закључак да је у некадашњем декоративном ан-самблу куполе постојао један део уграђен између конзола, којим је на неки начин решено подножје дела аркада које се не ослања на

²⁷ Уп. Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 67.

²⁸ Како се види на снимку северне стране цркве из 1925. године, уп. Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, сл. на стр. 71.

²⁹ Те нише су у непознато време биле претворене у прозоре. Тада је на исти начин преобликован и доњи прозор у јужном параклису, као што се види на цртежу Јанка Шафарика из 1846 (сл. 2). Њихов је спољни оквир био изведен врло небрижљиво, поред тога што се обликом разликовао од свих оригиналних прозора. Приликом обнове у XIX веку прозори су на оба места зазидани, а поново отворени у обнови започетој 1928.

³⁰ Уп. Г. Суботић, *Манастир Жича*, Београд 1978, 11.

³¹ М. Васић, *нав. дело*, 48.

³² А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 77.

³³ Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 69.

³⁴ *Исто*, нав. место.

³⁵ На неколико извађених комада постојали су натписи, а на једном и исклесана 1841. година.

конзоле. Тешкоћу при реконструкцији некадашње целине овог декора чинио је недостатак тог комада, као и чињеница да ниједан део пронађених оригиналних конзола није имао сачуван најистуренији део, па се није знало колико је конзола излазила упоље, а тиме ни аркадни фриз. Ово питање је могло бити делом разрешено благодарећи околности да је један тип аркада са Радослављеве приправе о којем ће после бити још речи готово истоветан жичким (сл. 12). Та велика сличност декоративног система ових споменика сведочила је да су их на оба места извели исти клесари, а међу комадима са студеничке приправе постојале су целе конзоле, на основу којих се знало да су аркаде излазиле упоље 11,5 cm. Када је у графичкој студији примењено исто решење за жичке аркаде, показало се да би торус у потрбушју спољњег оквира био у равни са спољним лицем блока уграђеним између конзола и да би тиме за њега могло бити образовано одговарајуће лежиште. Овај стицај околности био је ослонац претпоставци да су у Жичи аркаде биле истурене свега десетак сантиметара у односу на спољну раван зида, у ком случају је аркадама у подстрешју жичке куполе био образован низ ниша. Њихово подножје могло је бити закошено, с тим што би у њему морали наћи место профили са аркада продужени надоле (сл. 13).³⁶

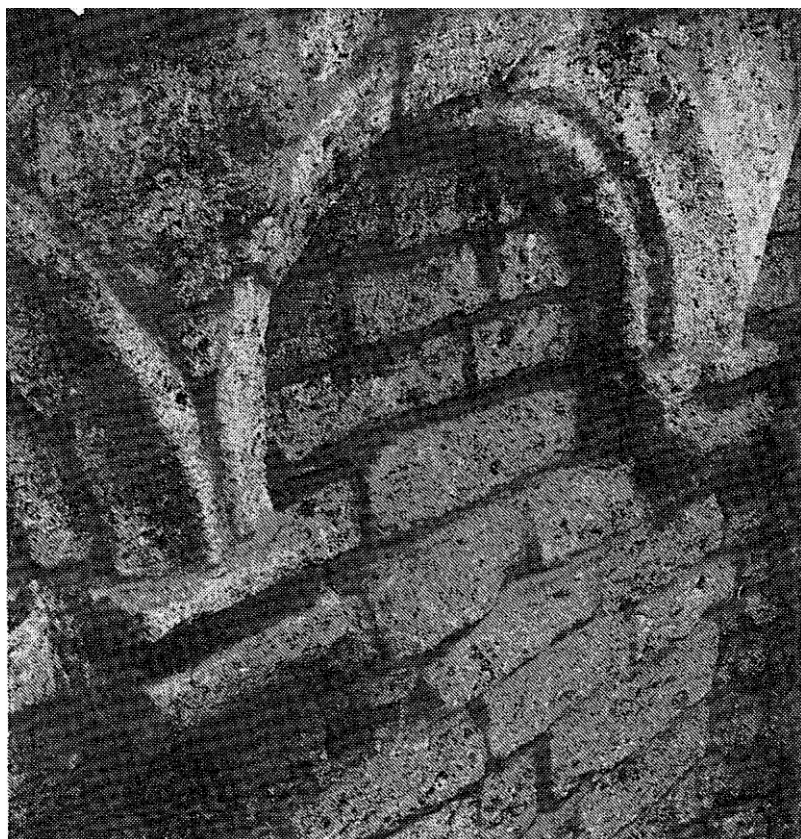
Висина на којој су описане нише стајале произишла је из односа сачуваног највишег дела оригиналног зида тамбура испод којег њихов почетак није био према почетку кривине првобитне куполе, јер је њено теме одређивало изнад које висине нише нису биле уграђене. Утврђено је да оригинални део зида допире до лежишта затечених конзола под нишама, а да је првобитна купола била нижа од куполе обновљене у XIX веку за око 65 cm. Из односа њене могуће полеђине према спољном ободу заједно са аркадним фризом изгледало је да он није могао бити постављен на већу висину од затечене, што се слагало и са наслућеним композицијским поступком коришћеним при пројектовању. Та је претпоставка срећно допуњена и оснажена налазом три оригиналне конзоле уграђене у XIX веку у испуну истих слепих аркада. Пошто су конзоле биле оштећене, оне су тада замењене новим, али су старе уграђене поред места одак-ле су извађене. То говори да су обновитељи цркве у прошлом столећу нашли те три конзоле *in situ*.³⁷

Неодвојив од описаног украса у подстрешју куполе је облик венца над њим. Према примерима из српске средњовековне архитектуре, могао је бити водораван или таласаст, постављен преко полеђине аркаде. У Жичи, пошто теме аркада знатно премашује оближњи део полеђине калоте, ако би венац био таласаст, морао би бити повезан са калотом испупченим

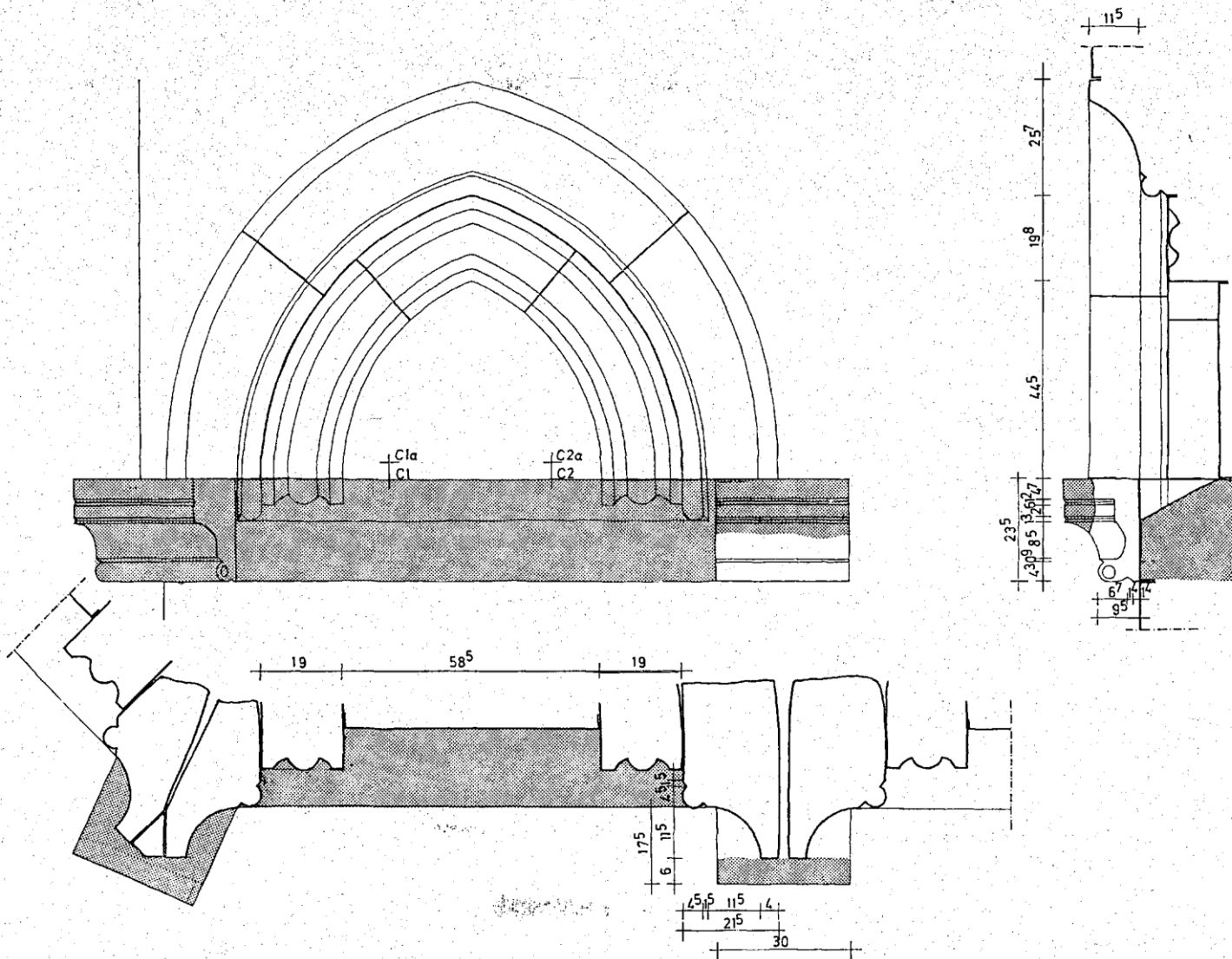
Сл. 11. Затечени оригинални делови слепих аркада на тамбуру жичке цркве

Fig. 11. Parties originales des arcades aveugles subsistant sur le tambour de l'église de Jitcha

Сл. 12. Слепе аркаде на бочним зидовима Радослављеве приправе пре уклањања 1985. године

Fig. 12. Arcades aveugles sur les murs latéraux du narthex de Radoslav avant qu'elles aient été éliminées en 1985

Сл. 13. Реконструкција аркаде у потстрешју Спасове цркве у Жичи, сивим су обележени нови делови

Fig. 13. Reconstruction de l'arcade à la caupole de l'église du Saint-Sauveur à Jitcha; les éléments nouveaux sont en grisaille

кришкама на њеној полећини, а оне се у српској архитектури примењују знатно касније.³⁸ У прилог варијанте са равно завршеним венцем иде више података, зато је она усвојена у студијској реконструкцији првобитних облика ове цркве. Међу старим жичким комадима коришћеним за завршни венац, нису примећени делови сегментних потрбушја, али тај податак се не може узети као апсолутни доказ против таласастих венаца, јер свакако нису нађени сви комади који су раније припадали том делу грађевине. Најјачи аргумент о првобитном равном завршетку жичког тамбура пружају куполе оних цркава које су надахнуте жичком. Куполе са низом малих ниша испод равног венаца постоје почев од цркве у Крки и у манастиру Рмањ обе по свој при-

лици из XVI века и на нешто млађој цркви у Гомионици у западним областима јурисдикционог подручја Пећке патријаршије³⁹, па до Ђурђевих ступова у Будимљи у јужним рашким подручјима, чија је постојећа купола изграђена најкасније у другој половини XVI

³⁶ Нише у подстрешју купола и нарочито олтарских апсида постоје на многим примерима у романском градитељству, као на куполи баптистеријума Бијела у Ломбардији и, из истог подручја, на апсиди Светог Еусторђија (San Eustorgio) у Милану, на којима је подножје ниша закошено (уп. F. Benoit, *L'architecture, L'occident medieval*, Paris 1933, сл. 225).

³⁷ То би се смело тврдити на основу многих примера коришћења првобитних архитектонских облика за део грађевине који је презиђиван, што је утврђено приликом конзерваторско-истраживачких радова на више споменика.

³⁸ Као пример може се узети купола цркве ма-настира Хиландара (уп. Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, сл. 20), а тако је била уобличена и купола студеничке Богородичине цркве све до XVII века (уп. М. Чанак-Медић, *Време првих промена облика студене-ничке Богородичине цркве, у Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Београд 1988, 520, сл. 7).

³⁹ Уп. З. Кајмаковић, *Манастир Рмањ и његове фреске*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 133—134, сл. 1—3; М. Шулут, *Споменици српског црквеног градитељства, XVI—XVII век*, Београд 1991, 118, сл. 6, 7 на стр. 122, 123, 235.

⁴⁰ Уп. М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба*, II, Београд 1989, 98.

⁴¹ Иначе, украси на малој куполи цркве Светог Петра у Расу — где постоји исти мотив са малим подукружно завршеним нишама у потстрешју — представљају најстарији пример таквог система украшавања на нашем тлу и потичу из раног средњег века, уп. Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског Универзитета у Београду 5 (Београд 1961) 6—11; Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Научно-популарне монографије, 19, Београд 1987, 18—31.

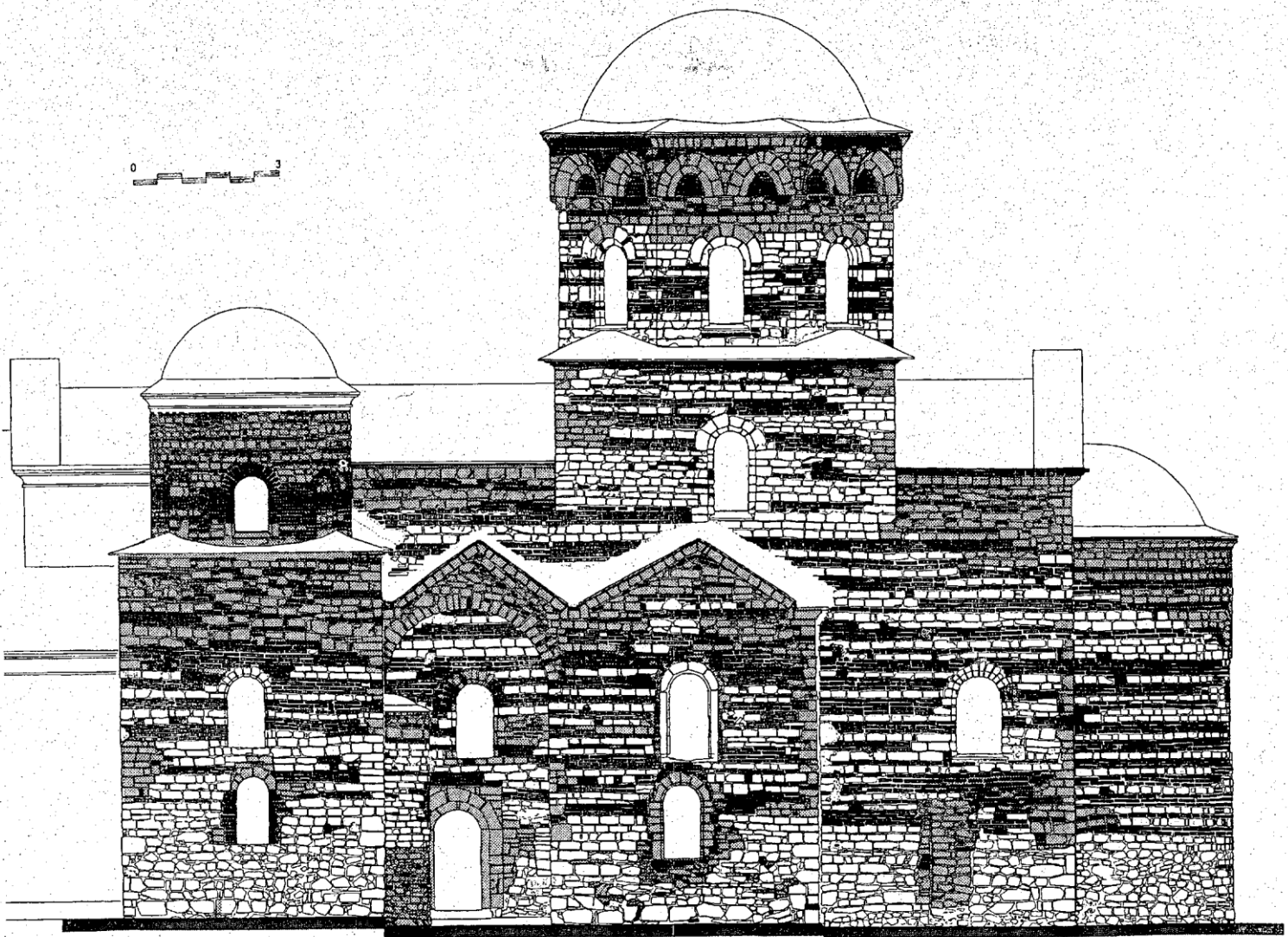

Сл. 14. Куполе са нишама опточеним слепим аркадама
Јуријевог манастира код Новгорода

Fig. 14. Coupoles aux niches entourées d'arcades aveugles au
monastère Saint-Georges près de Novgorod

века.⁴⁰ Равно је завршен и тамбур Петрове цркве у Расу, када је поправљан у време владавине Турака.⁴¹ Међу споменицима из византијског уметничког круга, слични украси у поткровљу тамбура куполе постоје на цркви Светог Јована Крститеља у Несебру, из X или XI века, а затим на неколико руских средњовековних и познијих цркава. У свим тим случајевима тамбур има равно завршен венац.

Најстарији пример из руске сакралне архитектуре са тамбуром украшеним уз подстрешје низом малих полукружно засведених ниша, изгледа да је постојао на славној цркви Светог Михаила у Кијеву из 1108. године и на тамошњој Светој Софији из истог доба⁴², а свакако на Георгијевској катедрали у Јуријевом манастиру код Новгорода из 1119. године, где су нише одозго обухваћене још и низом

Сл. 15. Затечено стање фасаде Спасове цркве, сивим су обележени познији делови (1)

Fig. 15. État de la façade du Saint-Sauveur avant la restauration; les éléments ajoutés sont grisailles (1)

слепих аркада (сл. 14), али полукружних, а не преломљених у темну као што су жичке."⁴³

Описане нише нису биле једини украс жич-кога храма. Последњим истраживањима утврђено је да су постојали и аркадни фризови у подстрешју подужног брода и на његовим калканима. После уклањања малтера са фасада показало се, наиме, да су се сва четири угла кубичног постоља првобитно спуштала испод затеченог венца наниже чак 85 cm (сл. 15). Није се могло ни замислити да је првобитно венац на подужном броду цркве био спуштен до места где се прекида угао постоља, јер би оно у том случају постало несразмерно крупно у односу на остали део цркве, поготово ако се има у виду да је тло око ње било раније за око 40 cm више него сада. Изгледало је вероватније да су ту били уграђени неки декоративни делови, који су после повађени, а површина где су стајали зазидана. Јер било је очигледно да је у том појасу лице зида касније изведено, а током даљих истраживања нађен је иза те спољне облоге оригиналан зид, који се продужавао у вис око 80 cm, што је потврдило претходну претпоставку.⁴⁴ Утврђено је да је у време тих поправки по стављен нов венац од три реда зупчasto поре-

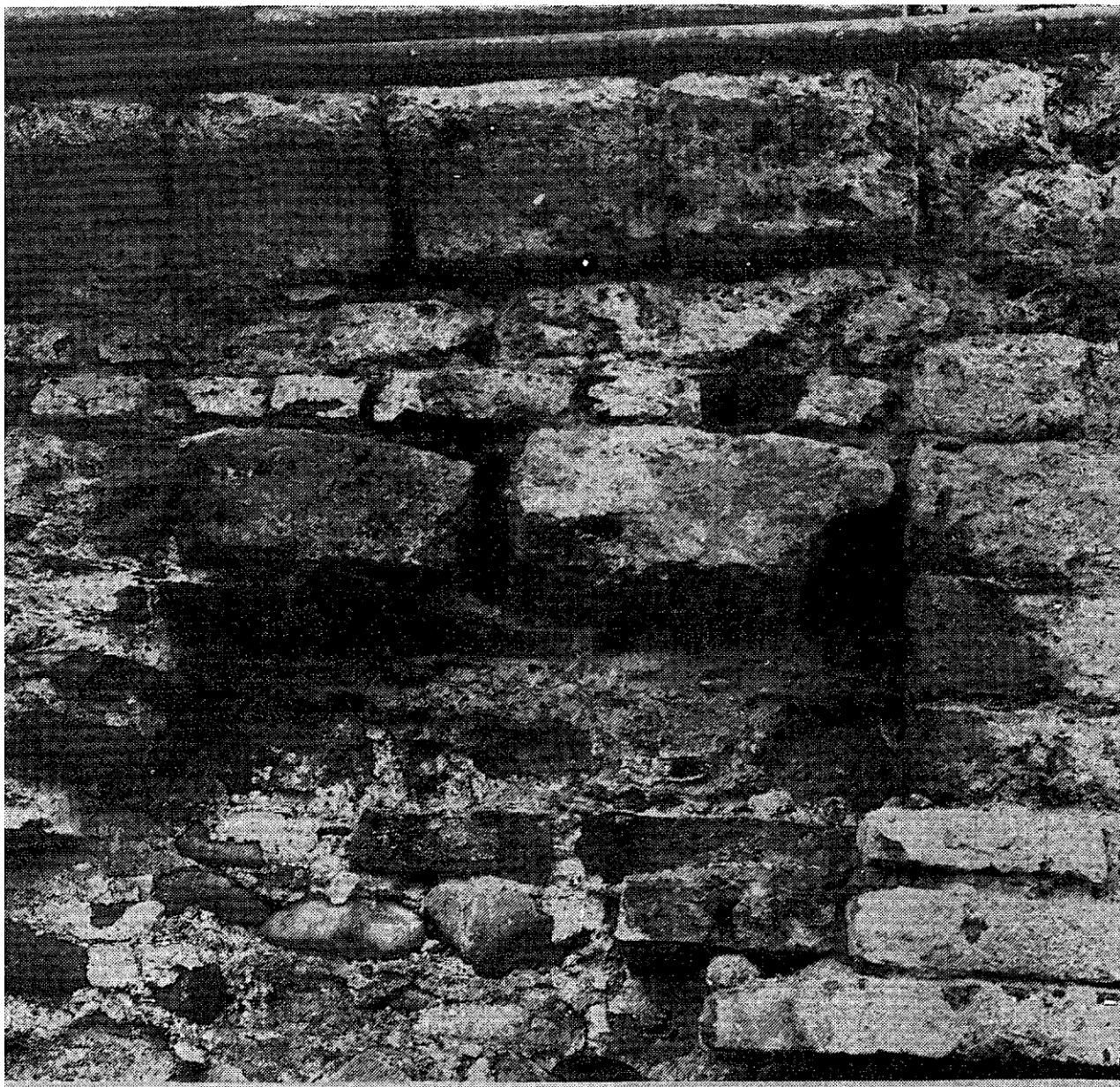
ђаних опека, уместо пређашњег каменог, о чему је било речи (сл. 16). По околности да је тај нови део на јужном подужном зиду заједно са зупчастим венцем прислоњен уз зид тамбура параклиса, видело се да је он од там-

⁴² Уп. С. Mango, *нав. дело*, 325—329. сл. 357, 363; А. И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X и начала XII в.*, Москва 1987, 275, 276.

⁴³ А. М. Комеч, *нав. дело*, 305, 306.

⁴⁴ На северној страни у том појасу делимично је било измењено лице зида истовремено када је зидан тамбур параклиса, па је преко тог дела додат појас са зупчастим венцем. На обе стране део са зупчастим венцем изведен је везивом које се упадљиво разликује како од везива коришћеног за зидање најстаријих зидова, тако и од оног у тамбуру параклиса. По томе су се без двоумице могле препознати две позније етапе грађења. У првој је изграђен познати тамбур параклиса и истовремено президано лице зида у подстрешју од њега према западу на обе стране, а на северној и према истоку све до кубичног постоља главне куполе. У другој етапи првобитан венац од камена замењен је зупчастим венцем од опека. На јужној страни тада је измењено лице зида од кубичног постоља према западу све до тамбура параклиса висине око 80 cm. Није могло бити утврђено шта се догађало у време тих преградњи на горњим деловима источног травеја, јер је ту затечени део потицао из обнове у XIX веку.

С.г. 16. Комад првобитног венца коришћен као сполија у време када су постављени нови венци од опека

Fig. 16. Partie de la corniche primitive, secondairement utilisée au moment où les nouvelles corniches en briques furent posées

бура познији. Време тих преправки могло је бити одређено на основу сведочења биографа архиепископа Данила II да је он, уз остале радове у Жичи, дао променити старо овештало олово на цркви.⁴⁵ С разлогом се може претпоставити да је томе претходила промена венаца, чак можда заједно са радикалним преобликовањем не само подстрешја већ и калкана на цркви, јер тако је поступљено и са Светим апостолима у Пећи, кад је исти црквени високодостојник изградио нове параклисе и припрату.⁴⁶ Украс у подстрешју подужног брода цркве, који је тим преправкама претходио, могао је бити замишљен у виду слепих аркада, јер је уобичајен мотив на том месту у романском градитељству.

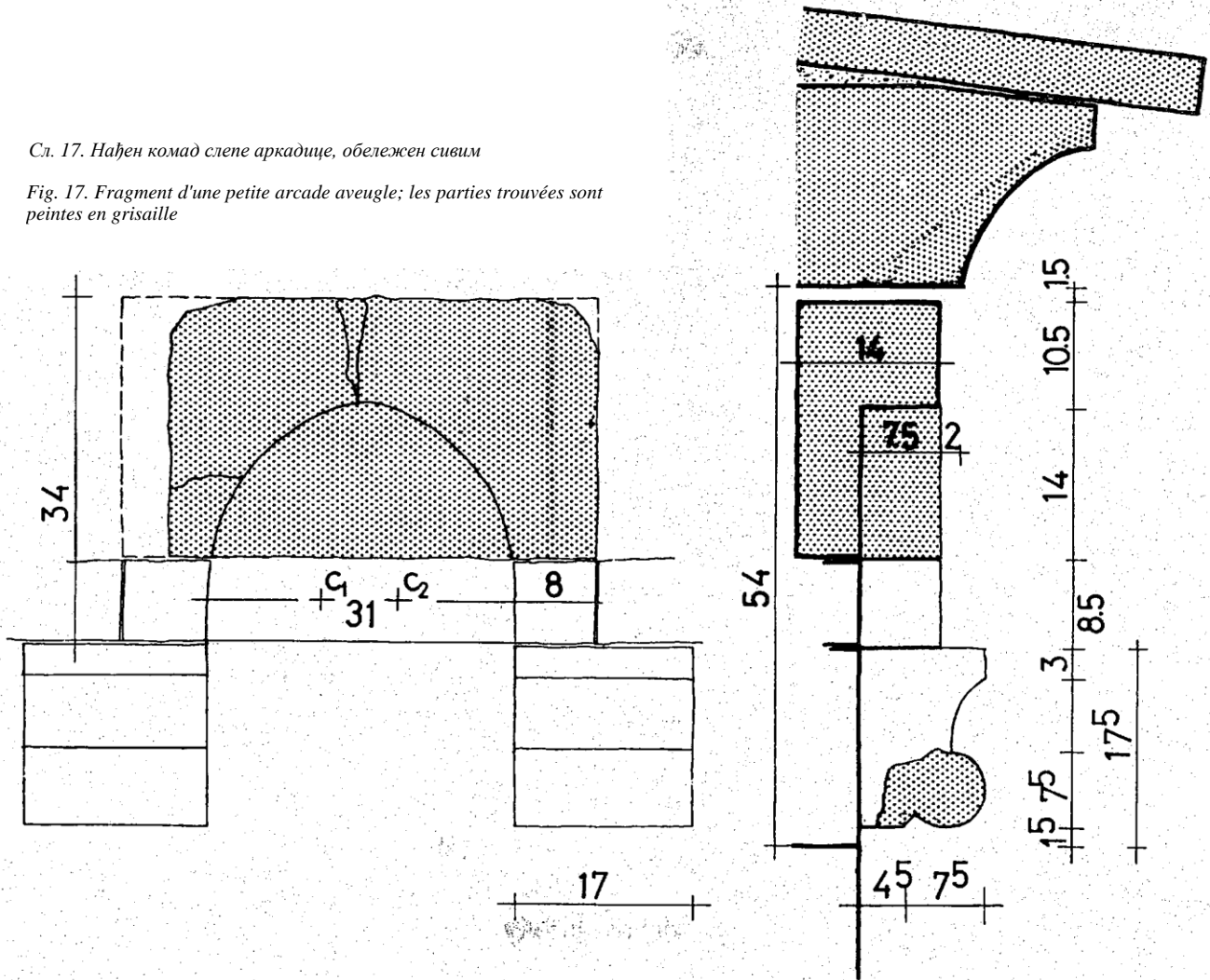
На делу јужне фасаде између кубичног постоља и тамбура параклиса нађени су иза описане позније облоге и материјални докази да је фриз постојао. Ту су се наизменично смењивали мањи дубље усађени блокови седре ширине 18 и 22 cm са плићим комадима дужине 48 cm сем на једном пољу а они

одговарају ритму конзола и блокова са арка-дама и начину њиховог уграђивања. На основу тог податка био је познат ритам аркада на том делу грађевине, а њихова укупна висина благодарећи трагу лежишта првобитног венца. Па ипак, овај је украс ближе одређен тек кад је нађен горњи део једне од аркади-ца; на основу њега позната је дубина аркадице и карактер кривине њеног лука. Утврђено је да је лук конструисан из два центра, али да није изведен прелом у темену, већ да је у том делу лук заобљен (сл. 17). Пошто аркадица није нађена *in situ*, требало је размотрити одакле је потицала.⁴⁷

По обради плоче видело се да је стајала на равном зиду, па је одмах искључена могућност да је припадала украсу тамбура параклиса. Неједнаке ширине бочних страна говориле су, опет, да је аркада стајала у низу где је таква разлика уобичајена, што је случај код аркада на калканима. У Жичи је могла потицати са прочеља кракова трансепта или подужног брода цркве. Недовољна висина са-

Сл. 17. Нађен комад слепе аркадице, обележен сивим

Fig. 17. Fragment d'une petite arcade aveugle; les parties trouvées sont peintes en grisaille

чуваног оригиналног дела pročеља трансепта спречила је да се провери да ли је тамо постојао украс којем би аркадица могла припадати. Само је на јужној половини западне фасаде постојао оригиналан део до висине где је аркадни фриз могао стајати, а ту су, кад је уклоњен део из XIX века, нађене две усправне каскаде, које су сведочиле да је такав украс одиста и постојао. Јер, каскаде местом одговарају једнаком ритму поделе фасаде, што је услов за декоративни систем о којем је реч, а размак међу њима, у водоравном смислу, одговара ритму у који се величином уклапа нађени комад аркаде. Каскаде својом висинском разликом одређују нагиб калкана и фриза на њему, а није без значаја околност да се тај нагиб поклапа са утврђеним нагибом над крацима трансепта, а тиме и са нагибом калкана на њиховом pročељу.

На основу изнетих података утврђено је да је постојао фриз слепих аркада на подужним зидовима брода цркве и на његовим калканима. Нађени комад аркадице не само да је потврдио постојање тог украса већ је пружио податке и о појединостима на њему. Није се, ипак, знало како је био обликован аркадни фриз на угловима, па се тај део могао дефинисати само на основу сродних примера.

У романској архитектури фриз слепих аркадица полази код угла са лезена изграђених целомом висином, или образованих тек у

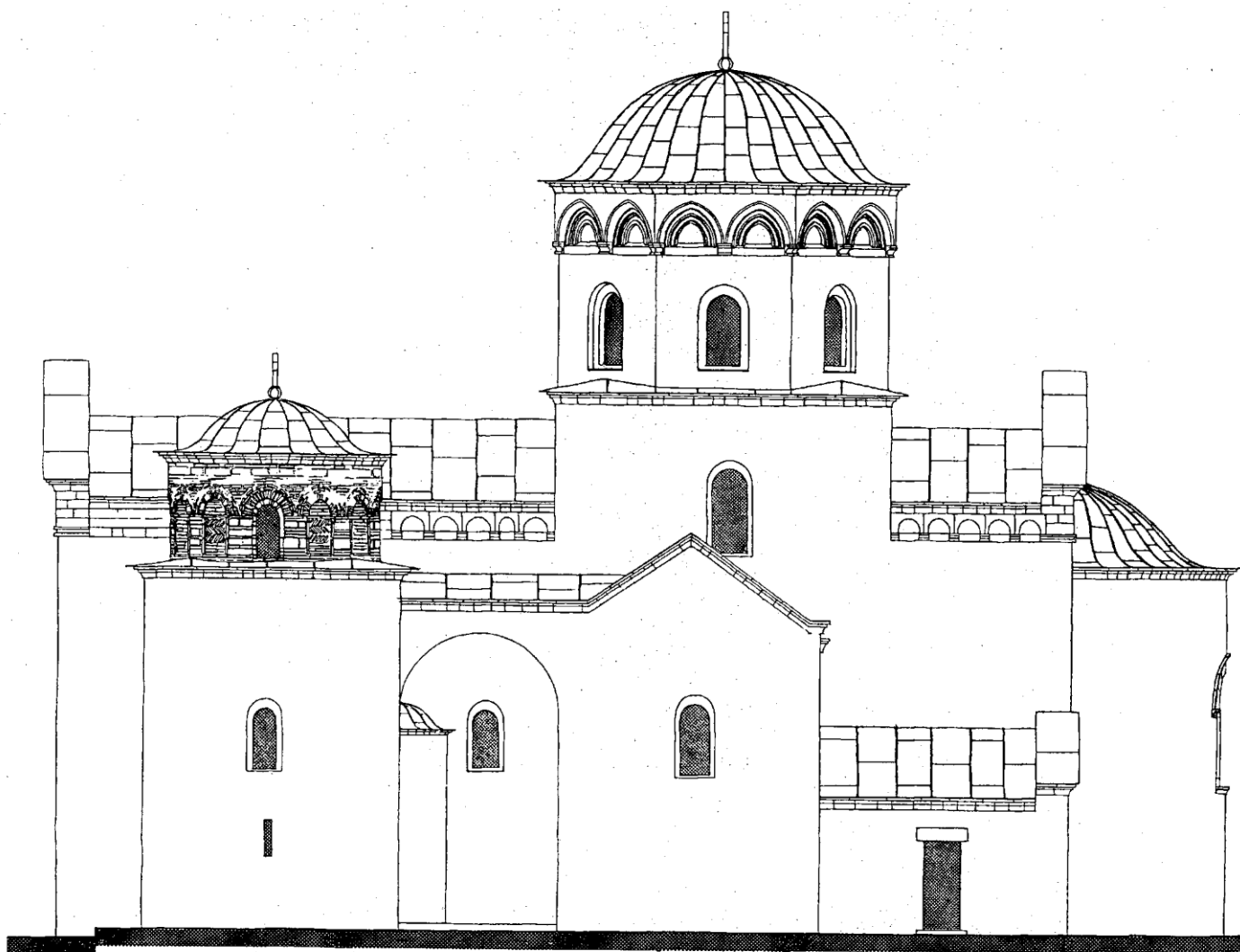
горњем појасу, а тада ослоњених на конзоле, односно венчиће.⁴⁸ Постоје и примери где се аркаде непосредно сустичу под правим углом; тада су у оба правца ослоњене на угаону конзолу.⁴⁹ Оба последња решења могла су бити примењена на угловима жичке цркве. При одређивању првобитних бочних изгледа Спасове цркве није било битних недоумица. Ритам аркада од кубичног постоља до тамбура параклиса на јужној страни био је познат, а констатовано је да од параклиса према западу

⁴⁵ Архиепископ Данило, *нав. дело*, 284. ⁴⁶ Ул. В. Ј. Ђурић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 112—114; М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије, у Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 208.

⁴⁷ Аркадица је нађена у делу тамбура јужног параклиса, саграђеном у XIX веку. Разложно је било претпоставити да је извађена из оштећених старих зидова у непосредној близини.

⁴⁸ На которској Светој Марији на Ријечи, која је грађена у исто време кад и Жича, постоје лезене на више углова, и од њих полази фриз слепих аркада, али на источној страни лезене постоје само у горњем појасу, ослоњене на венце. На овај последњи начин изведен је почетак аркадног фриза на бочним зидовима на истодобној которској цркви Светог Мартина (ул. Милка Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба*, II, сл. 20, 21 на стр. 198; сл. 25 на стр. 199; сл. 24 на стр. 242).

⁴⁹ Тако су изведени аркадни фризови на pročељу Радослављевог припрате и на куполи цркве у Градцу, а постоје и на свим странама кубичног постоља дечанске богомоље.

Сл. 18. Претпостављен првобитан изглед јужне фасаде Спасове цркве у Жичи

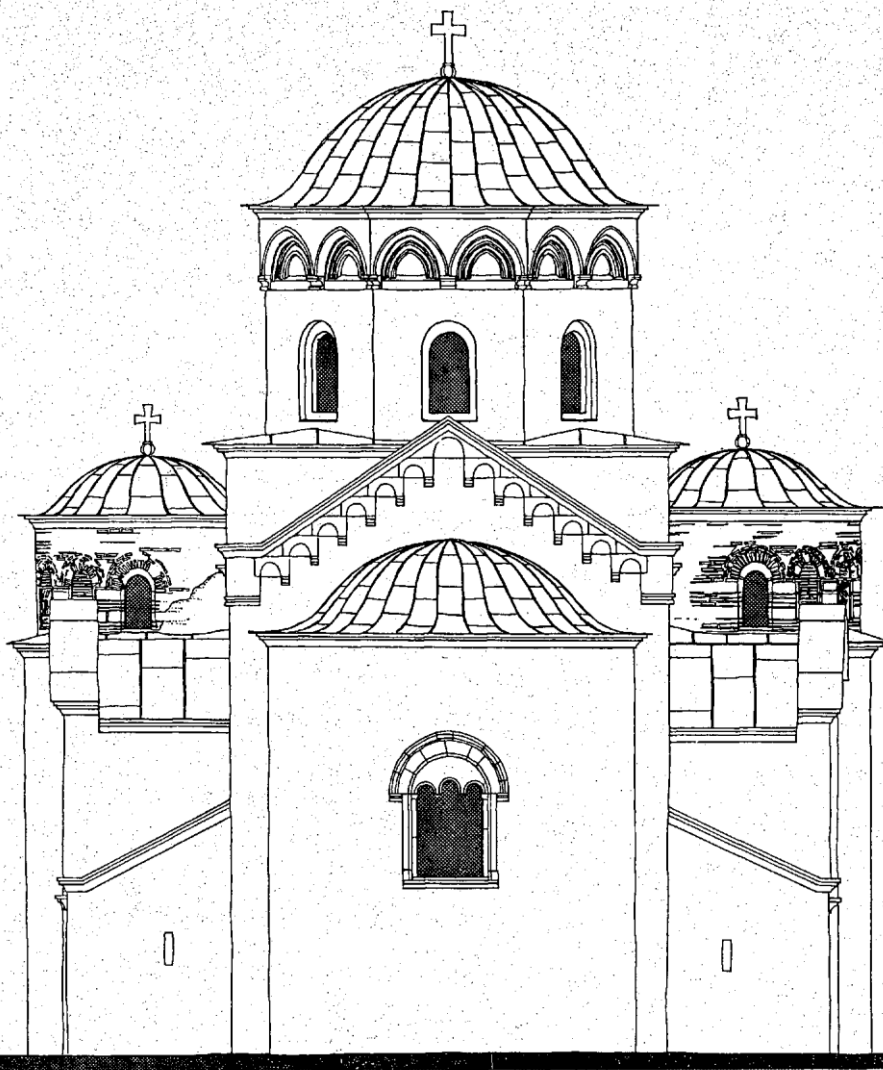
Fig. 18. *Elévation primitive présumée de la façade méridionale du Saint-Sauveur de Jitcha*

није постојао после изградње њихових нових тамбура. Величина аркада на источном делу подужних зидова где није било података о њиховом распону одређена је једноставном поделом расположиве дужине на једнака поља. Одабран је распон између највећих и најмањих констатованих аркада, с тим што је од последње аркаде остављен раван део једнак ширини калкана, као што је уобичајено у романском градитељству када су калкани надвишени (сл. 18). Код споја слепих аркада са постољем куполе недоумице, такође, није било, јер је код југозападног угла постоља нађен у зиду остатак конзоле на коју се ослањала аркада која је излазила упоље. Уз помоћ конзоле био је решен спој фриза са постољем куполе и у Градцу, што знамо по једној кон-золи нађеној *in situ*.⁵⁰

За описану декоративну целину требало је утврдити обраду чеоне стране конзола, за шта се могао искористити налаз који је указивао на могући облик њеног доњег дела. У питању је комад торусне траке, исклесане у седри,

са усеком на једној страни, нађен током археолошких ископавања 1988. године. Пошто је торус потпуно истих мера као исти облик на конзоли аркадног фриза са Радослављеве приправе у Студеници, смело се претпоставити да су конзоле на ова два споменика биле истоветне. Тим више што постоји сличност у профилицији неких аркада у фризовима на ове две грађевине и што те конзоле представљају једну варијанту конзола аркадног фриза жичке куполе.

Знатно сложеније је било питање поделе и изгледа аркадних фризова на калканима. Располагало се податком о нагибу калкана и ритму аркада на западном калкану на целој површини изузев на угловима, а о ритму аркада на источном калкану података материјалне природе уопште није било. Реконструкција изгледа калкана морала се, зато, ослонити на сазнања о општим обележјима романске архитектуре и њеног декоративног система и на решења примењена на оним храмовима на које се Жича угледала.

Сл. 19. Претпостављен првобитан изглед источне фасаде жичке цркве

Fig. 19. *Élévation primitive présumée de la façade orientale de l'église de Jitcha*

Једно од битних обележја романског градитељства је једноставна и јасна геометрија основних облика удружена са разноврсним секундарним мотивима. Заступано је начело многоструке различитости кроз парцијалне лепоте⁵¹, а то је код аркадних фризова резултирало често неједнаким решењима на истој грађевини. Незаобилазан је, кад је о томе реч, пример славне базилике Св. Абандиа (*St. Abandio*) у области Кома, где су аркаде готово на сва-кој фасадној површини друкчије обликоване и распоређене.⁵² Околност да су у Жичи калкани неједнаке ширине наводила је на мисао да су и они имали различите поделе, тим више што је тако на Богородичиној цркви у Студеници, са које су жички неимари преузели нека решења. У Жичи се разлика могла остварити распоредом аркада у једном случају све до угла, а у другом остављањем равног дела уз угао приближне ширине као поље са аркадама. Претпостављено је да је последње поменуто решење било примењено у Жичи на источној страни. Постојала је, наиме, основа за помисао да је тамо у фризу била примењена подела на дванаест поља уз косину, са једном широм аркадом у средишту, јер је тако поступљено на истом делу Богородичине

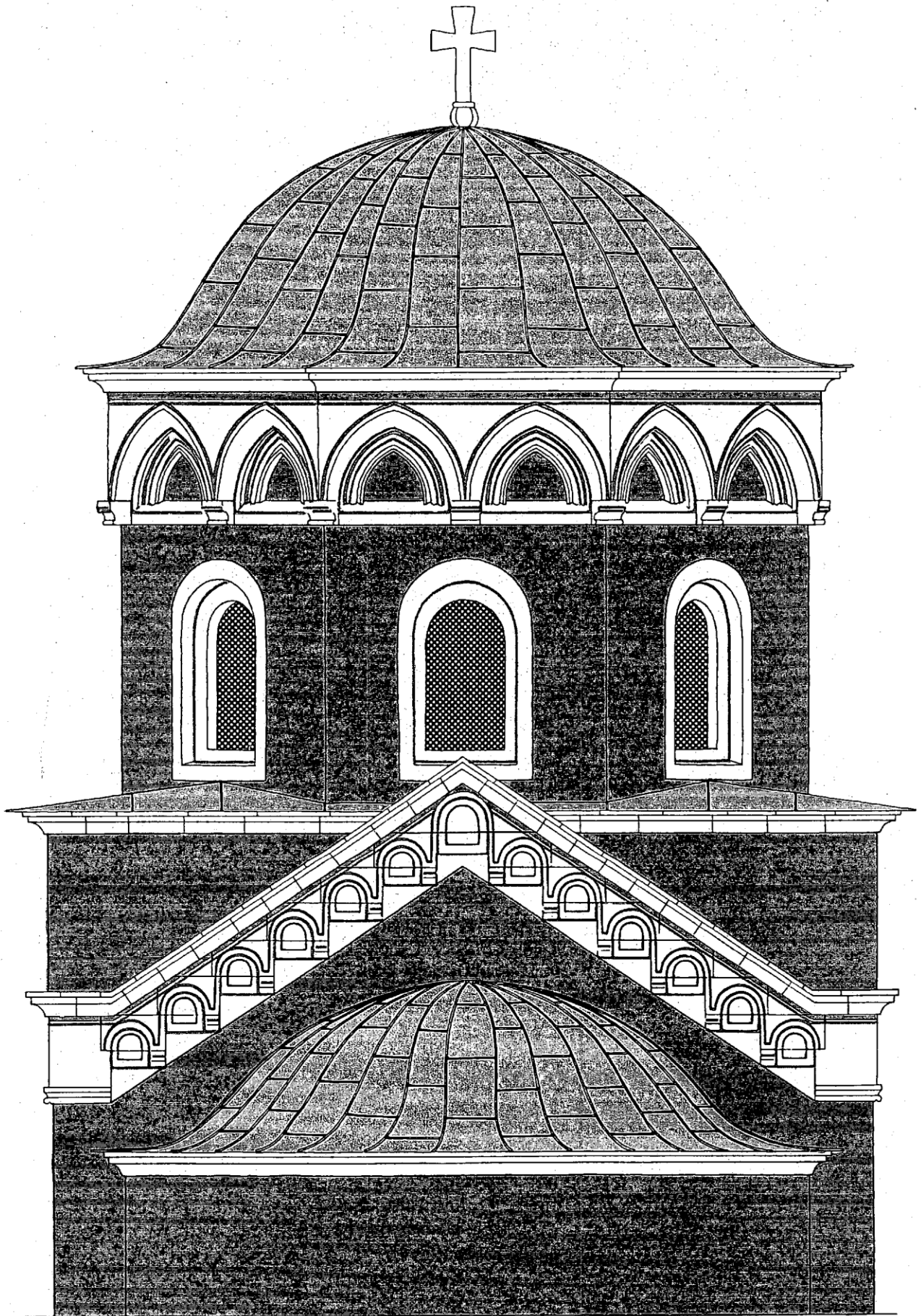
цркве у Студеници, а том су се богомољом надахнули жички неимари и за кључни мотив источне фасаде, за трифору. Преузимање студеничког решења могло се претпоставити и зато што је тамо усвојена подела, по свој прилици, имала дубљи симболичан смисао. Полазећи од те могућности и користећи утврђене оквири мера за аркаде, у студији је добијен на источној жичкој фасади уз углове раван део (сл. 19). Када је на западној фасади примењено друго могуће решење на угловима, општи изглед овог аркадног фриза приближио

⁵⁰ У расправи Слободана Ненадовића: *Проблеми рестаурације градачке цркве*, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, XVIII (Београд 1967) 27—37, та појединост није наведена, а на цртежу јужне фасаде, где су обележени нови делови, поменути конзола није обележена као оригинална (*Исто*, сл. 5). О њој не говори ни Оливера Кандић у својој студији архитектуре ове грађевине, али бележи ту конзолу на цртежу јужне фасаде као затечену (уп. О. Кандић, *Манастир Градац*, Научно-популарне монографије, 2, Београд 1982, сл. 10).

⁵¹ Ул. Р. Асунто, *Теорија о лепом*, Београд 1975, 96—117.

⁵² Ул. Н. Decker, *L'art roman en Italie*, Paris 1958, сл. 7—8; S. Chierici, *Sant'Abandio de Corne*, у *Lombardie romane*, ed. Zodiaque 1978, 171—177, pl. 53—60.

Сл. 20. Претпостављена првобитна полихромја на спољашности жиичке цркве

Fig. 20. Polychromie primitive supposée sur les murs extérieurs de l'église de Jitcha

се, опет, изгледу. горњег појаса Радослављеве припрате, јер су се и на њему слепе аркаде спуштале до углава.⁵³

На опште дејство Спасове цркве у Жичи у великој мери је утицала полихромја на фасадама. Као што је познато, основне зидне површине ове цркве биле су обојене јарком цр-

венном бојом.⁵⁴ Представа о њеној некадашњој хроматској целини стечена је, међутим, тек после последњих истраживања. Тада је утврђено да је камени оквир ниша у подстрешју куполе био покривен танким слојем кречног углачаног малтера, да је, дакле, био бело бојен, а на извесним деловима његових профила постојале су зелене и црвене траке.⁵⁵ Тај је слој нанесен непосредно на седру, по чему знамо да је у питању прво бојење оквира. Овај податак оправдава претпоставку да је исти поступак био примењен на слепим аркадама у подстрешју подужног брода и на калканима, затим на венцима, а по свој прилици су на исти начин били обојени и оквири прозора и портала. То би се смело тврдити полазећи од система украшавања познатог из ро-манског градитељства у Тоскани и Ломбардији и из светогорске архитектуре, где је, истина, двобојност на фасадама нешто млађа од жичке.⁵⁶ На основу обраде фасада у оба западна подручја нарочито код оних грађевина у Ломбардији где су основне површине изведене опекама, а секундарни делови и укра-си светлим каменом и на Светој Гори, као и у областима на које се простирао њихов утицај, може се одредити опште начело тог система украшавања. Састоји се од тамних основних површина, а чак и кад су пругасте, оне делују загаситије од украса и оних секундарних делова који у односу на ту површину излазе упоље. Од светлог камена клесани су и оквири прозора и портала, тамо где нису били део структуре зида, а где је такав систем украшавања оствариван бојењем, појас око отвора остављен је белим. Пошто је исто начело примењено у Жичи на истуреним украсима у подстрешју и на оним прозорима који имају посебне камене оквири, може се претпоставити да је на другим прозорима исто дејство било остварено бојењем малтерисаних оквира белим. У оба случаја биле су исликане зелене и јарко црвене бордуре, чије остатке имамо на деловима ниша у подстрешју куполе. По њима се види да су се наизменично смењивале зелене и црвене траке исликане на удубљеним деловима профила, а слично су свакако били обојени и аркадни фризови у подстрешју подужног брода и на његовим калканима. На каменом оквиру прозора на апсиди сличне траке се могу замислити на плитком спољњем жлебу и уз други степен оквира. На основу података о бордурама на нишама и сликаним шарам изведеним на аркадном фризу неких млађих цркава, може се наслутити и обојеност жичких фризова (сл. 20).⁵⁷ Тиме је употпуњена слика о архитектури жичке Спасове цркве. Њеној упечатљивој композицији и одличним сразмерама прикључени су богати секундарни делови наглашени вишебојношћу.

Реконструкцијом из 1990. и 1991. године цркви су враћени првобитни просторни обли-

ци, укључујући и бочна одељења олтарског простора, јер су њихови волумени битни за архитектонску композицију целине. Иако реконструкција првобитног декоративног система није у свехму заснована на материјалним подацима, донета је одлука да се он обнови на основу студијских реконструкција. Та се одлука заснива на становишту да би се обележја овог историјског и уметничког споменика више повредила извођењем равних површина тамо где су некад постојали пластични украси, који су својим ритмом и дејством светла и сенке битно утицали на његова ликовна својства, него слободним обликовањем неких појединости на аркадним фризовима, поготово што оне не утичу на општа обележја примењеног декоративног система. Није се могло поступити на исти начин приликом бојења фасада, па је изостављена полихромнија на аркадним фризовима и на оквирима отвора, јер за њихову обојеност, поред тога што нема довољно материјалних података, недостају за сада паралеле са истовремених сакралних грађевина.

⁵⁴ Од студеничког западног pročеља не постоји оригиналан горњи део, али та појединост могла је бити сигурно утврђена по сачуваним конзолама, уп. одељак у наставку о Радослављевој припрати.

⁵⁵ Да је жичка Спасова цркве била од почетка црвено обојена, поуздано је утврђено по остатку црвено бојеног малтера очуваном на споју између тремова пред улазом у јужни параклис и дозидане спољне припрате (уп. Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 75 и цртеж на стр. 74, фрагмент В).

⁵⁶ Остатке тих боја запазио је Вељко Вучковић и на њих ми је скренуо пажњу. Неке зелено бојене траке биле су још видљиве двадесетих година овога века, кад је са зидова цркве скинут леп да би се поново малтерисала (уп. М. Васић, *нав. дело*, 46, који ове зелене траке тачно локализује: „на венцу кубета, изнад конзола“). Остатке тих боја и слоја на самим аркадама запазио је и инж. М. Младеновић, који је руководио реставрацијом Спасове цркве у трећој деценији овог века, што је усмено саопштио Ђурђу Бошковићу. Према Бошковићевим забелешкама о томе, Младеновићу се чинило да су аркаде биле покривене слојем гипса.

⁵⁷ Обрада црвено бојених фасада светогорских католикона не потиче из времена њиховог грађења, већ је свуда знатно млађа, али због српских примера из ранијег раздобља претпостављено је да се на Светој Гори сачувала средњовековна традиција, уп. В. Ј. Бурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник за ликовне уметности 1 (Нови Сад 1965) 44 и нап. 28.

⁵⁷ Међу рашким црквама које имају аркадне фризове романског типа, једино се за цркву Светог Ахилија, с краја XIII века, зна да су на њима постојале сликане шаре, уп. М. Чанак-Медић, *Сликани украс на цркви св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (Београд 1978) 5, 6, сл. 4. Сличне шаре на челу лукова и у њиховом подножју, као на студијској реконструкцији жичке полихромније, примењиване су у камену у тосканској романици, као на цркви *San Mimato al Monte* КОД Фиренце, чија је фасада из 1170. године (уп. Н. Decker, *L'art roman en Italie*, Paris 1958, 60 сл. 65), а полихромнија је карактеристична за ломбардијску позну романику (А. М. Romamini, *L'Architettura gotica in Lombardia*, Milano 1964, 16, према исписима О. Кандић које ми је љубазно дала на коришћење).

Сл. 21. Западна фасада Радослављеве припрате, стање до 1985. године

Fig. 21. Façade occidentale du narthex de Radoslav, état d'avant 1985

Радослављева припрата

Спољна припрата у Студеници сачувана је у већем степену у изворном облику од Жиче. Њена просторна схема и горња конструкција су нетакнуте. Промене на припрати настале су у највишем појасу фасада и захватиле делимично њену примарну пластику, при чему је она изгубила извесна стилска обележја, и то на два начина: увећањем волумена и изменом извесних украсних делова. Примарна пластика постала је, напоре, знатно наметљивија надвишавањем бочних зидова и издизањем увис оба калкана. Тиме је знатно поремећена равнотежа између спољне припрате и главног дела Богородичине цркве.⁵⁸

Промене о којима је реч могле су бити препознате по начину слагања градива на горњем делу прочеља Радослављеве припрате, где се јасно разликовао доњи део, зидан блоковима седре поређаним у правилне водоравне редове, од горњег који је изведен различитим необрађеним каменом (сл. 21). Јасно се видела не само линија од које почиње познији део, већ се на северној страни оригиналног дела

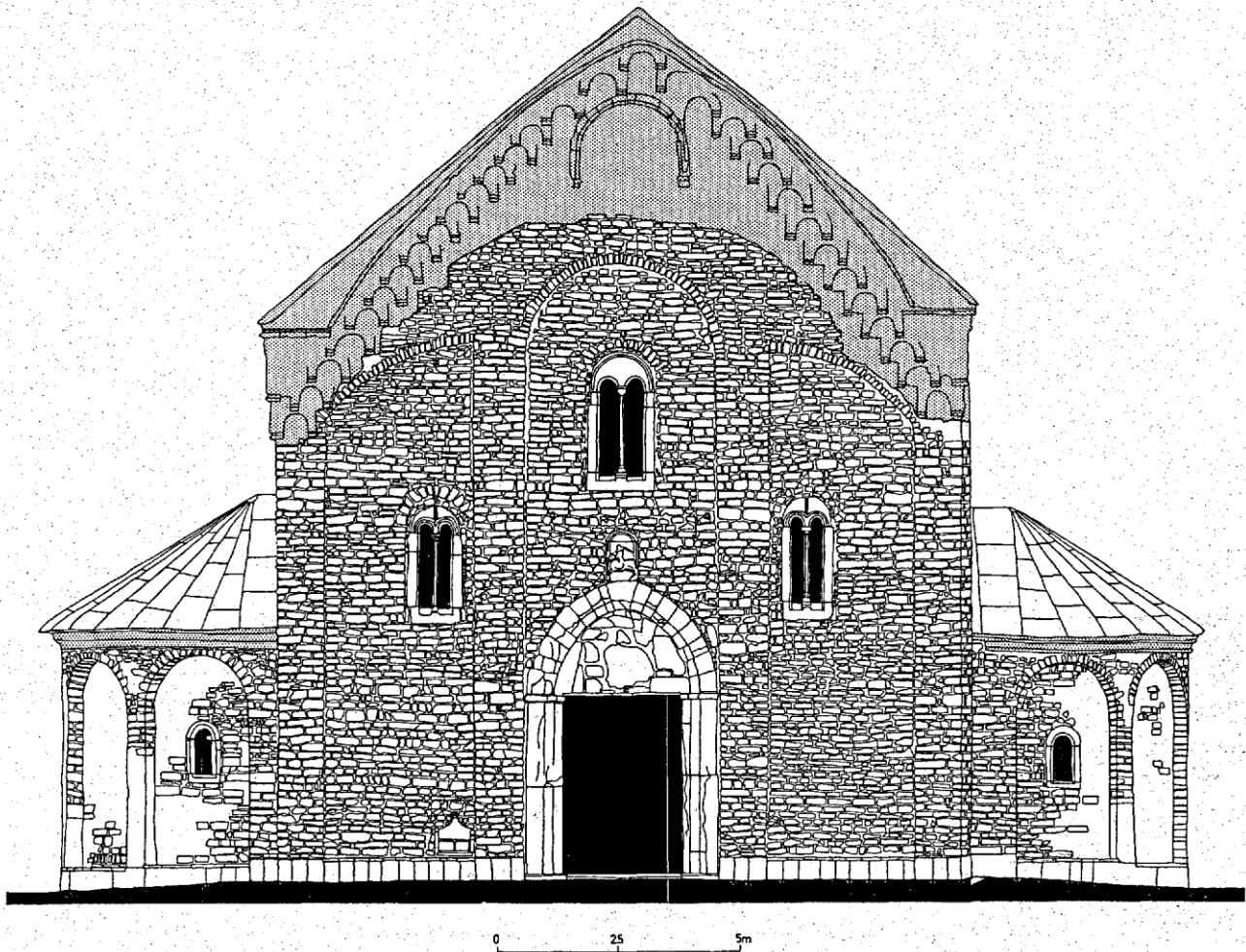
фасаде оцртавала у дужини од 1,90 m косина која се на доњем крају усправно спуштала у виду две каскаде, висине око 50 cm, што је могло преостати од првобитне поделе фасаде (сл. 22). Оригиналан део на јужној страни није сачуван до висине где би косина постојала да је и ту била изведена. Близу места где би била прва каскада, назирала се усправна спојница кроз три реда тесаника, али не и сигуран доказ да је постојала.⁵⁹ Ако је то ипак био траг неког ранијег облика, он у односу на средишњу осу не би био симетричан каскади на северној половини, већ ближе средишту за око 10 cm.

Лепо изведена косина до које је допирао оригиналан део још се већом дужином испољавала на источном калкану (сл. 26),⁶⁰

Сазнања о познијим променама на овој грађевини постала су много одређенија и потпунија захваљујући истраживањима која су на њој вршена од 1981. до 1985. године.⁶¹ Тада је утврђено да је доњи аркадни фриз на подужним зидовима припрате накнадно уграђен и да је тамо затеченом крову претходно једноводни кров, који је полазио знатно ниже.⁶²

Сл. 22. Западна фасада Радослављеве припрате са обележеним деловима који су из каснијих фаза грађења (1)

Fig. 22. Façade occidentale du narthex de Radoslav; les parties ajoutées dans les phases postérieures de la construction de l'église sont marquées (1)

И пре тих сазнања могло се оценити да су те аркаде накнадно уграђене по околности да је полеђина дубоких слепих лукова на северној и јужној фасади оклесана код темена да би се оне сместиле, као и по неправилном луку аркада чији облик није у складу са богатом профилацијом потрбушја (сл. 24). Није, поред тога, аркадни фриз био добро и правилно повезан са калканима између којих је уграђен (сл. 25).⁶³ Могло се, даље, наслутити да ни горње аркаде на зиду лажног средњег брода нису оригиналне, јер је међу њиховим конзолама било примерака са украсима у виду сталактита.⁶⁴ Па ипак, тек су недавна истраживања показала да је та претпоставка тачна, јер се видело да је горњи фриз слепих аркада уграђен сивим малтером, који се фактуром и бојом знатно разликује од оригиналног.⁶⁵ По-

Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакоћа, *Манастир Студеница*, Београд 1986 (у даљем тексту: М. Ча-нак-Медић, *Архитектура Студенице*) 73—80; М. Ча-нак-Медић, Б. Бошковић, *Архитектура Немањинског доба*, 1, Београд 1986, 92—94; М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986 (истраживања, резултати)* Рашка баштина 3 (Краљево 1988) (у даљем тексту: М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*), 187—202; М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања, у Благо манастира Студенице*, Ка-талог Галерије САНУ, Београд, 1988 (у даљем тексту: М. Радан-Јовин, С. Темерински, *Радослављева припраћа*), 38—44.

⁵⁹ Марија Радан-Јовин овако описује линију до које је био очуван оригинални део: „она је прво степенасто изломљена, затим коса на северној страни, благо заобљена у средини, па опет коса и степенаста на јужној страни али краћа“ (*Студеница 1980—1986*, 198).

⁶⁰ Овде је косина изведена по целој ширини зида, чак је била покривена слојем малтера (уп. М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, 197).

⁶¹ Ул. М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, 190—202.

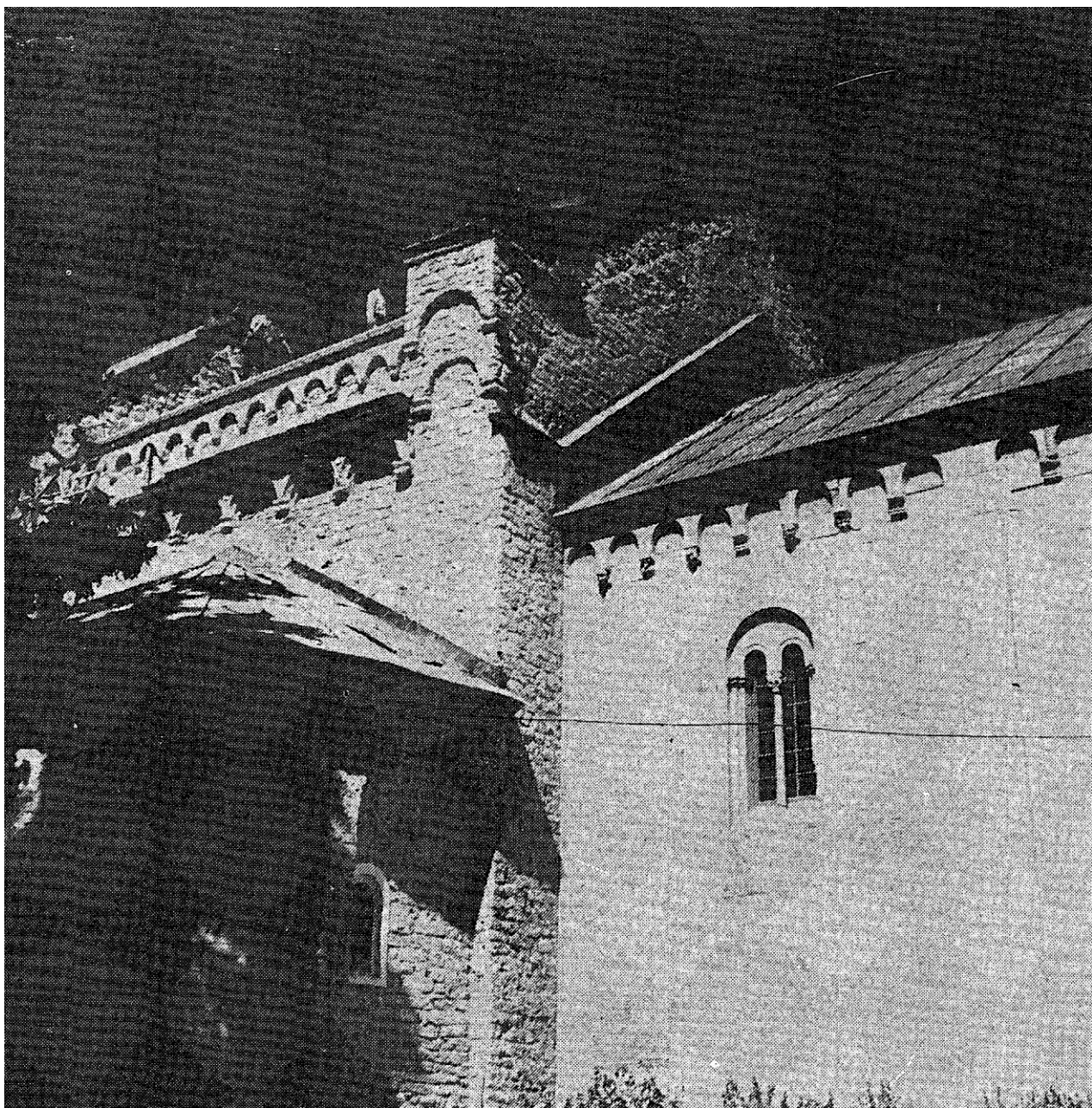
⁶² Исто, 195, цртеж 4.

⁶³ О тим појединостима опширније код М. Чанак-Медић, *Архитектура Студенице*, 78, и нап. 119.

⁶⁴ Исто, 76, 78 и нап. 118.

⁵⁸ О архитектури Радослављеве припрате писали су многи истраживачи, што је наведено у студијама објављеним у последње време, где су изложени и резултати најновијих истраживања, ул. Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Студеница*, Београд 1986, 53—58; М. Кашанин, М. Чанак-Медић,

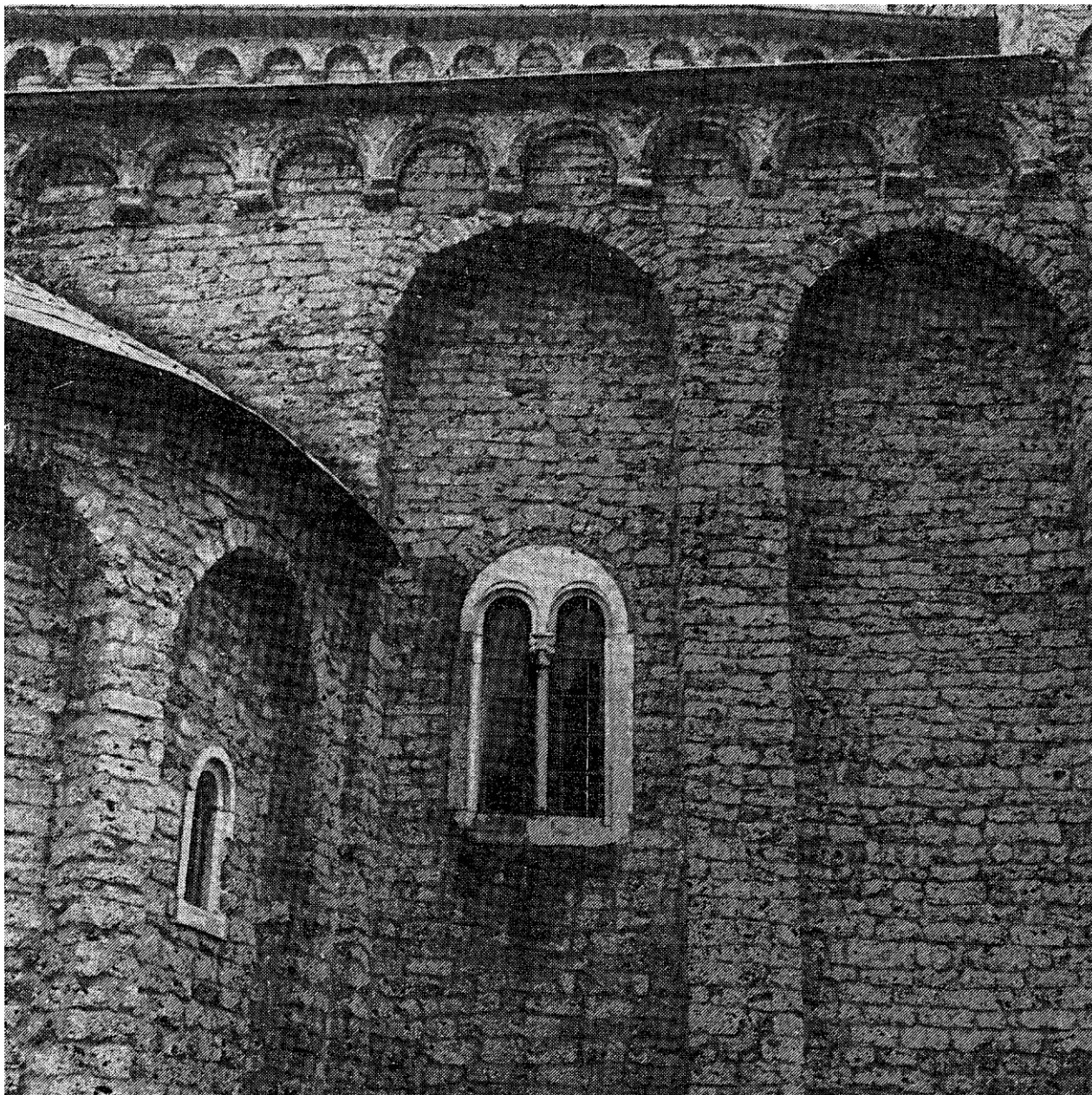
Сл. 23. Источни калкан Радослављеве припрате са видљивом косином до које досеже оригиналан део, стање до 1985. године

Fig. 23. Fronton oriental du narthex de Radoslav où, avant 1985 on discernait la ligne oblique, jusqu'à laquelle s'étendait la partie originelle

себно је значајно тадашње откриће да су првобитне слепе аркаде на том делу постојале, али да су у односу на затечене за око 45 cm биле ниже (сл. 26).⁶⁶

У покушају утврђивања првобитног спољног изгледа Радослављеве припрате доста је лако одређена висина венца са којег су полазили доњи једноводни кровови на подужним зидовима. Водораван део на западном калкану Богородичине цркве продужен је дуж источне фасаде Радослављеве припрате (сл. 23), и то вероватно да би се са њим повезао по висини венац на бочним странама дозидане грађевине. Зато се може узети да је то висина доњег венца на подужним зидовима. Судаћи по преосталим деловима оригиналних зидова припрате, тај венац није ишао континуално око источног калкана, већ се прекидао код његовог чела. Податак о висини подстрешног венца срећно је допуњен трагом слемењаче тог првог крова, па је његов нагиб могао бити тачно

одређен.⁶⁷ Дефинисање украса у горњем појасу припрате и на њеним калканима било је знатно теже и сложеније. Испитивач студеничке припрате Марија Радан-Јовин предложила је за тај део грађевине два решења, али ни за једно нису постојали подаци о висини предложеног калкана, нити су се замишљене слепе аркаде ослањале на неке материјалне податке. Познат је био само њихов положај и ритам на бочним странама.⁶⁸ Истина, проучаван је примењени пропорцијско-композицијски поступак, а налаз до којег се дошло испитивањем схеме основе узет је као ослонац за одређивање дела припрате који недостаје. У тој студији тачно је утврђена композицијска схема коришћена за пројектовање. У питању је модуларна мрежа са модулом који се, као у Жичи, поклапа са дебелином зида, само овде износи 3 стопе, а у истим је оквирима у погледу величине као жички (31—33 cm).⁶⁹ У поступку примене модуларне мреже на елеваци-

Сл. 24. Општи изглед доњег фриза слепих arkada на бочним зидовима Радослављевог припрате пре него што је уклоњен 1985. године

Fig. 24. Aspect général de la frise inférieure d'arcades aveugles sur les murs latéraux du narthex de Radoslav avant qu'elle fût éliminée en 1985

ју, полазна дуж постављена је, у том раду, на претпостављену висину тла око припрате, после чега се са четвртим подеоком модуларне

⁶⁵ М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, 194.

⁶⁶ По околности да за описана презиђивања на фасадама није коришћено исто везиво, могло се закључити да нису сва настала у исто време. Доњи аркадни фриз је уграђен ружичастим малтером, а горњи сивкастим. У покушају датовања тих познијих етапа грађења изнела сам претпоставку да је доњи аркадни фриз на бочним фасадама уграђен приликом поправке припрате и њеног прочеља, оштећеног у земљотресу, што се догодило пре 1629, и да се година 1631/1632, која је била исписана изнад направљеног западног портала све грађевине, односила на ове радове. Издизање слепих arkada на лажном средњем броду повезала сам са потребом да се смањи на-гиб кровова ради стављања покривача од камена почетком XVIII века (уп. М. Чанак-Медић, *Архи-тектура Студенице*, 78—80). Изглед Радослављевог припрате на цртежу уз аустријску мапу из 1689. и на гравири из 1733. године показује, без сумње,

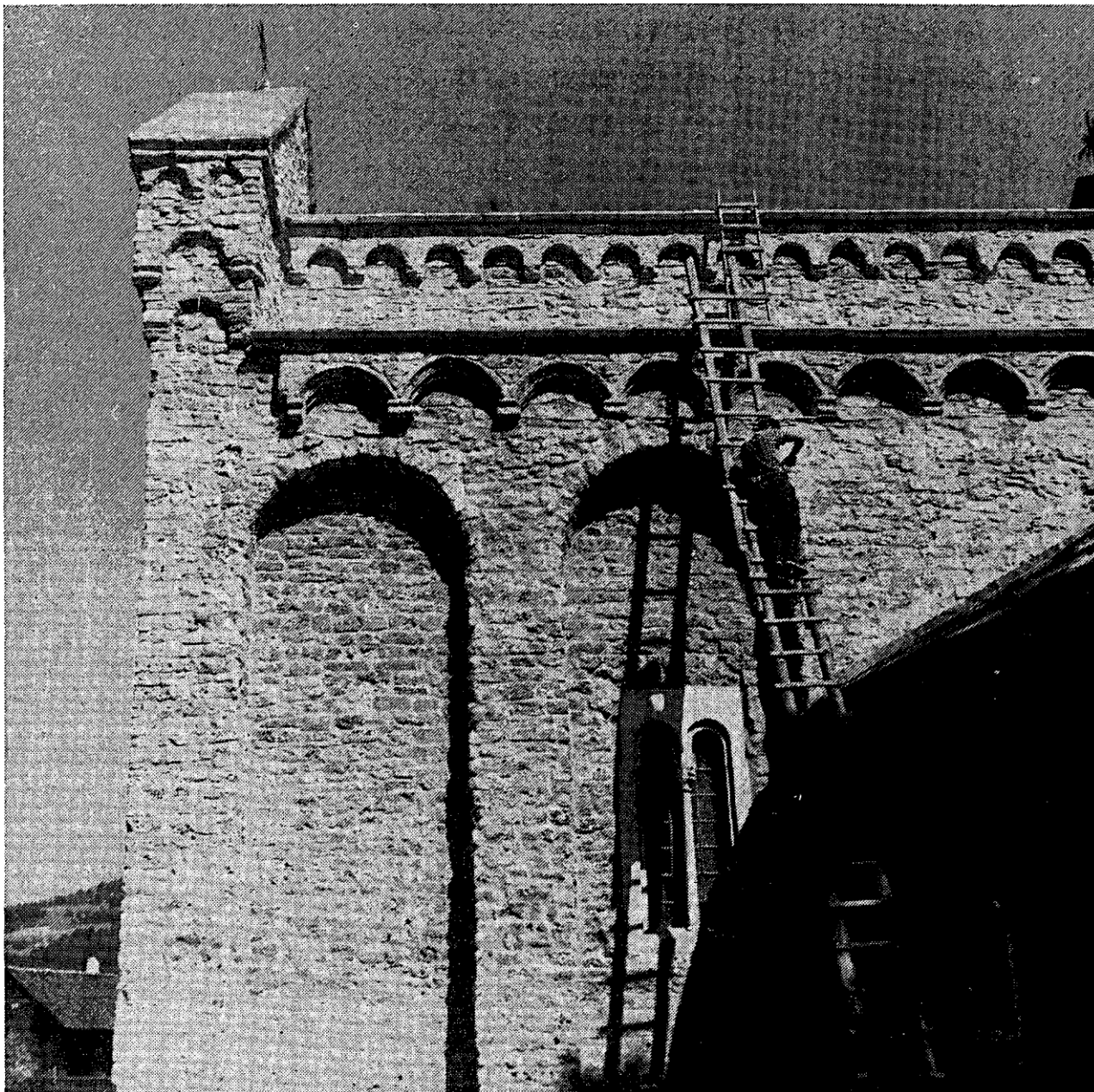
стање ове грађевине после тадашњих преградњи. М. Радан-Јовин, међутим, тврди да од дела изведеног приликом те обнове ништа није сачувано на прочељу припрате, и да сви познији делови у горњем појасу потичу из обнове извршене у време кнеза Милоша Обреновића (М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, 197). Остатак из XVII века била би, по М. Радан-Јовин, само зидана подлога за кровни покривач на бочним бродовима (*Исто*, 198).

⁶⁷ М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, цртеж 4.

⁶⁸ Технички снимак дела северне фасаде на којем су откривени ти трагови добила сам од Марије Радан-Јовин, на чему јој још једном захваљујем. Тај снимак користила за студијску реконструкцију првобитних облика Радослављевог припрате, изложују у овом раду.

⁶⁹ За концептовање жичке Спасове цркве коришћен је исти пројектантски поступак као на Радослављевој припрати, односно растер са модулом који износи 2,5 стопе, колико и дебљина зидова, а тамо констатована величина стопе износи 32 см.

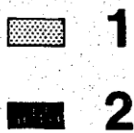
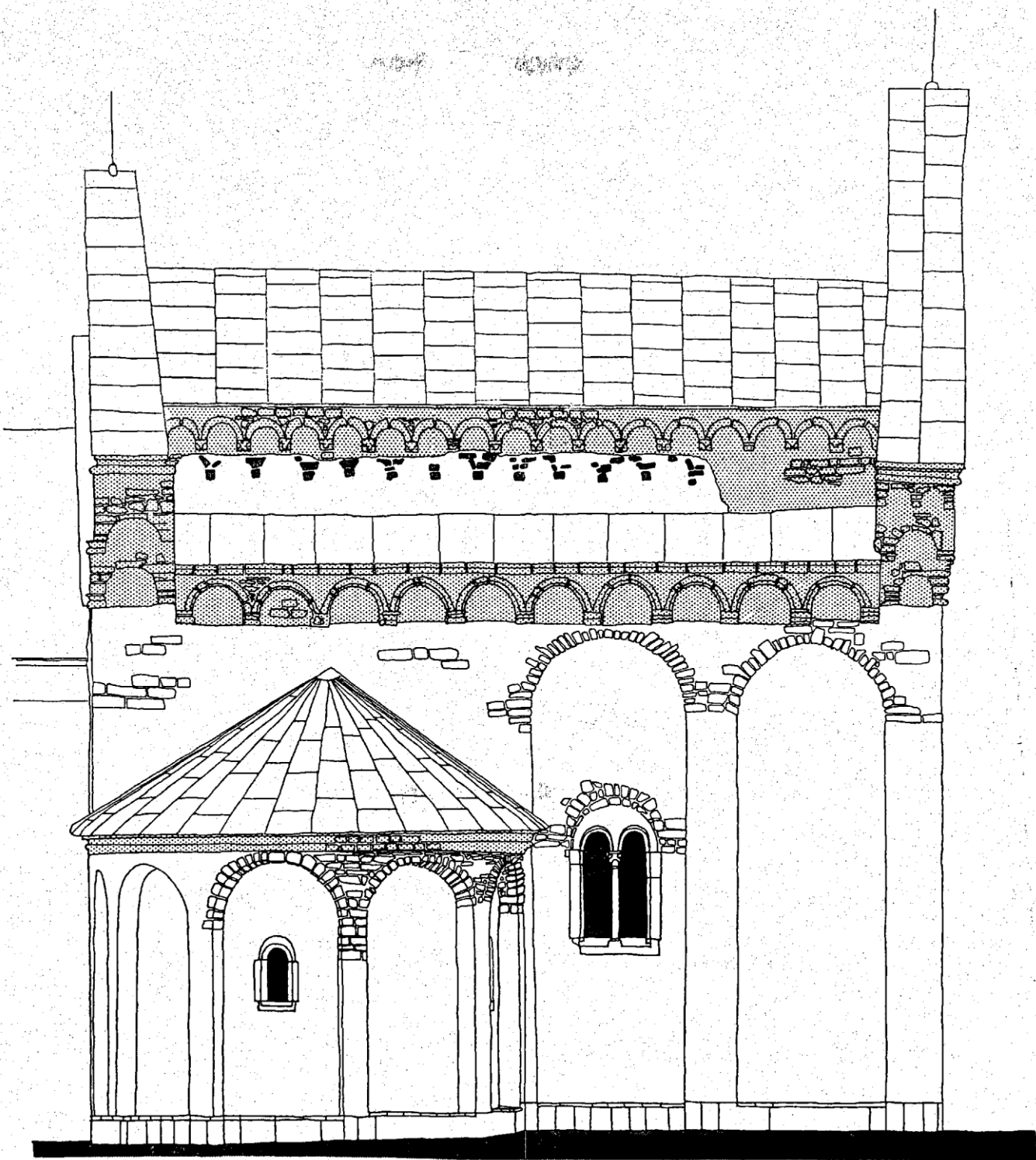
Сл. 25. Начин на који су слепе аркаде на бочним зидовима у доњем појасу припреме биле спојене са калканом

Fig. 25. Manière dont les arcades aveugles sur les murs latéraux de la zone inférieure du narthex étaient reliées au fronton

мреже поклопило подножје лука припратиног портала.⁷⁰ Провером је утврђено да је модулarna мрежа добро постављена, а то потврђује и околност да се њоме одређују центри кривине бочних слепих лука на седмом подеоку и средишног лука на једанаестом, односно на 33 стопе. Аутори студије пројектантског поступка о којем је реч претпоставили су да је у композицији фасаде примењен про-јектантски модул који садржи четири основна модула и уз помоћ њега одредили положаје горњих делова, што би имало смисла ако је био примењиван хексагонални систем мера.⁷¹ Ипак, исход те студије није задовољавајући, јер је пренебрегнута околност да је на једном делу pročеља постојала изразита косина и каскаде трагови неке конструкције; бар један од тих налаза могао је потицати од првобитне поделе фасаде. Ни друга претпоставка pročеља Радослављеве приправе Марије Ра дан Јовин није узимала у обзир та два трага,

нити неки други податак материјалне природе.⁷²

За реконструкцију првобитног изгледа pročеља Радослављеве приправе постоје, међутим, подаци који је могу учинити уверљивијом. Поред поменутих косине и каскаде, ту спадају слепе аркаде и бројне конзоле, за које је утврђено да су у затеченом виду биле у секундарној употреби.⁷³ То су слепе аркаде из доњег појаса на подужним зидовима, чија је профилиција истог карактера као обрада спољног оквира ниша из подстрешја жичке цркве, само се мере појединих делова унеколико разликују. Постојале су и одговарајуће конзоле са јаким торусом у подножју и горњим профилем у виду сферног исечка, које, опет, имају паралеле у истим деловима неких романских цркава из друге половине XII века.⁷⁴ Међу конзолама тога типа уграђеним не само на бочним фасадама већ и на президаном делу pročеља било је примерака који

Сл. 26. Северна фасада са обележеним позније додатим деловима (1) и траговима старијих слепих arkada (2)

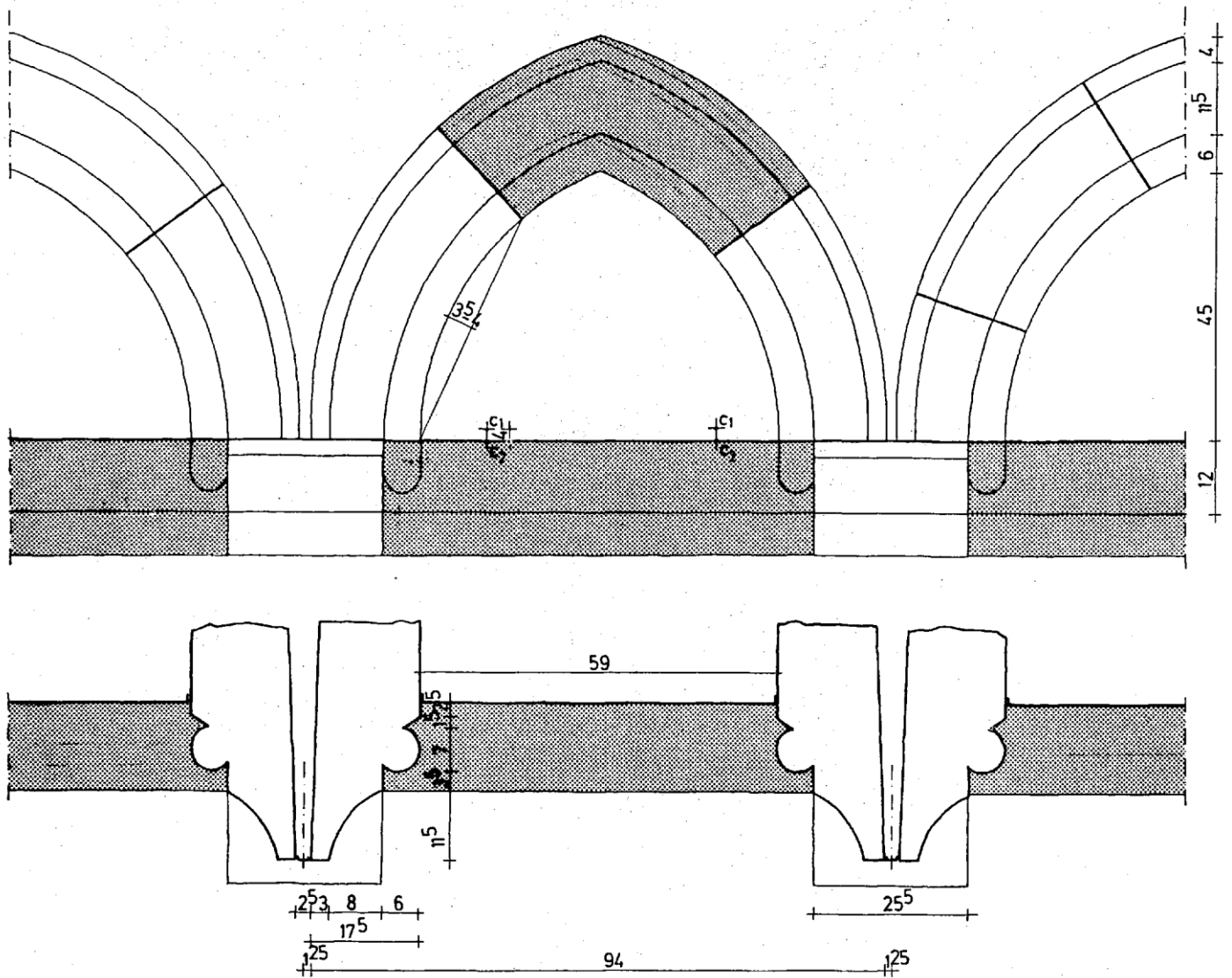
Fig. 26. Façade septentrionale; les éléments ajoutés plus tard (1) et les traces subsistant des anciennes arcades aveugles (2) sont marqués

⁷⁰ Ул. М. Радан-Јовин, С. Темерински, *Радослав-љева припрага*, цртеж 7 на стр. 37.

⁷¹ Из студије М. Радан-Јовин и С. Темеринског произлази да су мере основе 7x6 стопа, висина до водоравног дела венца на угловима 6x6, а до врха слемена 8x6 стопа.

⁷² За предложени изглед првобитне фасаде припрате Марија Радан-Јовин је узела у обзир само

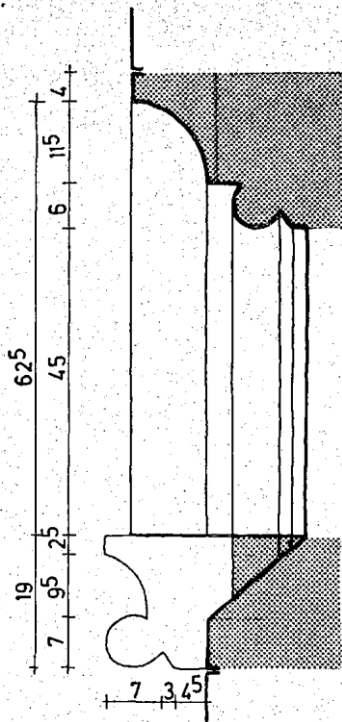
остатак малтера на крају очуваног дела оригиналне косине источног калкана, на основу којег је претпоставила да се од тог места косина прекидала и прелазила у водоравни део (ул. М. Радан Јовин, *Студеница 1980—1986, 197*). Ти остаци, снимљени камером, приказани су већој скупини конзерваторархитеката, међу којима сам и сама била; нисмо се сложили са претпоставком да би се грумен малтера, о којем је реч, могао протумачити као доказ о водоравном делу калкана.

су потицали са углова. Овај украс је без сумње, првобитан, а на место где је затечен могао је dospети после рушења и презиђивања горњег дела припратиног pročеља, почетком XVII века. Поуздано је утврђено да су од порушеног горњег дела фасаде за зидану подлогу крова бочних бродова коришћени блокови са остацима црвено бојеног малтера.⁷⁵ Марија Радан Јовин мисли да тада нису уграђене и аркаде у подстрешје тог крова, већ у неко позније време. Ако је то тачно, то би говорило да западни калкан није у целини пре-зидан пре првих поправки бочних кровова. Место тим аркадама требало би, у сваком случају, тражити на припратином pročељу, јер својом богатом профилацијом одају да су припремане за најважнији део грађевине. Можда су постојале и у подстрешју главног средњег брода, а свакако нису изостале на главној фасади. Украс коме су припале може се делимично реконструисати. Тако конзоле помажу да се сазна колико је оквир аркада првобитно излазило упоље, а дубина његовог профила опређује положај позађа. Конзоле, уједно, сведоче да су се неке од аркада сустицале на угловима. На основу кривине лука аркада видело се, опет, да су оригинални комади првобитно били у склопу аркада другачијег распо-

на. На основу стреле лука била су могућа два закључка: да су аркаде биле шире од затечених или да су имале надвишење и прелом у темену. Пошто је у Жичи био примењен овај последњи облик, разложно је било претпоставити га и за студенички споменик. Да би се реконструисала целина једног елемента овог декоративног система, пошло се, у овом раду, од могућег облика аркада на бочним странама западног калкана, где су оне постојале, судећи по конзолама са углова, а тамошњи је распон познат. Користећи ту полазну дуж за основу аркаде и стрелу лука констатовану на једном од дужих оригиналних комада, добијене су висина темена аркаде и њене мере. Вероватно није без значаја да се она величина поклапа с унутрашњим оквиром ниша из подстрешја жичке богомоље. У доњем делу аркаде може се претпоставити исто једноставно закошено подножје као код ниша са куполе жичке цркве (сл. 27).

Описане аркаде су кључне за студијску реконструкцију западне фасаде Радослављеве припрате. При покушају њиховог размештања на pročељу, мора се поћи од претпоставке да је постојећа косина била подножје аркадног фриза, јер на то обавезује околност да је она била образована само на спољној половини

Сл. 27. Реконструкција првобитних слепих arkada из потстреија Радослављеве припрате

Fig. 27. Reconstruction théorique des arcades aveugles primitives au-dessous de la corniche du narthex de Radoslav

зида, што по себи наговештава да се остатак зида продужавао навише, као што је случај кад су са предње стране уграђиване arkada.⁷⁶ Аркаде су могле бити постављене управно на косину (варијанта А), али се за такав положај украсних делова не би могла искористити и описана каскада.⁷⁷ Ако је, међутим, и каскада, односно усправна линија, изведена кроз четири реда, преостала од првобитне поделе фасаде, поља с arkadaма би морала бити поређана усправно (варијанта В). Иако друга могућност изгледа вероватнија, јер се ослања на оба материјална податка са фасаде, биће размотрено и прво варијантно решење зато што су на такав начин аркадни фризови уграђивани у романској архитектури на великом пространству и у дугом раздобљу. Најчешћи је такав положај arkada у ломбардијском градитељству, с којим студеничка припрата има више заједничких црта, а потом у тосканском. Оданде се проширио све до Шпаније, на западу, и до Сардиније, на југу, или до скандинавских земаља, на северу.⁷⁸ Из тих примера је познат својерстан технички поступак при грађењу завршног дела фасада. Најпре је, на име, била образована косина као ова која је у Студеници остала *in situ* на коју је полагао аркадни фриз, тако да је косина на фасади остала видљива.

У оба варијантна решења постојао би водораван део на угловима, јер су тако уобличавани крајеви калкана тамо где arkada постоје и на њиховим бочним странама. За почетак водоравног дела може се узети тачка на замишљеној вертикали γ продужетку угаоног

пиластра, како је најчешће у романском градитељству, а оправдан је и са становишта композиције фасаде. Дужина водоравног дела одговарала би, поред тога, констатованом распону arkada из фриза који је ту стајао. Слепе ар-каде са бочних страна калкана окретале су се и постојале и на његовој унутрашњој страни. То се могло закључити по гравирани из 1733. године (сл. 28), на којој су arkada приказане и на источној страни западног калкана, а трагове тих arkada забележила је и Марија Радан-Јовин на једном цртежу.⁷⁹ Да су оне постојале на полеђини pročеља, говорили су и трагови на западној страни источног калкана, које је запазио Ђорђе Митровић.⁸⁰ У два претпостављеним варијантама на тим местима arkada не би ишле једнако, већ или водоравно, или степенасто, а γ оба случаја спајале би се са arkadaма у подстрешју лажног средњег брода.

У варијанти распореда arkada управно на косину (А) треба замислити косину продужену нагоре до слемена, а γ правцу севера спуштену надоле и ту спојену са водоравним делом на угловима. Та косина је паралелна са тан-гентом слепих лукава, што је околност која није без значаја. Лако се после изложеног може замислити целина тог варијантног решења ако се arkada реконструисане на општан начин замисле изнад косине у горњем појасу како належу на њу. У таквој декоративној целини различито је решаван део при врху аркадног фриза. Према сачуваним романским грађевинама, познато је да се најчешће arkada сустичу под слемомом из два правца, а постоје и примери где је у средишту једна

⁷³ Ул. М. Чанак-Медић, *Архитектура Студенице*, 78.

⁷⁴ Као на палестинској цркви Светог Јована из 1115. обновљеној 1188. и 1190. године, ул. С. Enlart. *Les monuments des Croisés dans le Royaume de Jérusalem*, 1er Album, Paris 1926, pl. 86.

⁷⁵ Тако је ту етапу презиђивања датовала и Марија Радан-Јовин, (*Студеница 1980—1986.*, 195); о истом М. Чанак-Медић, *Архитектура Студенице*, 78, нап. 119.

⁷⁶ То је запазила М. Радан-Јовин, а видело се и на видео снимку тих остатака.

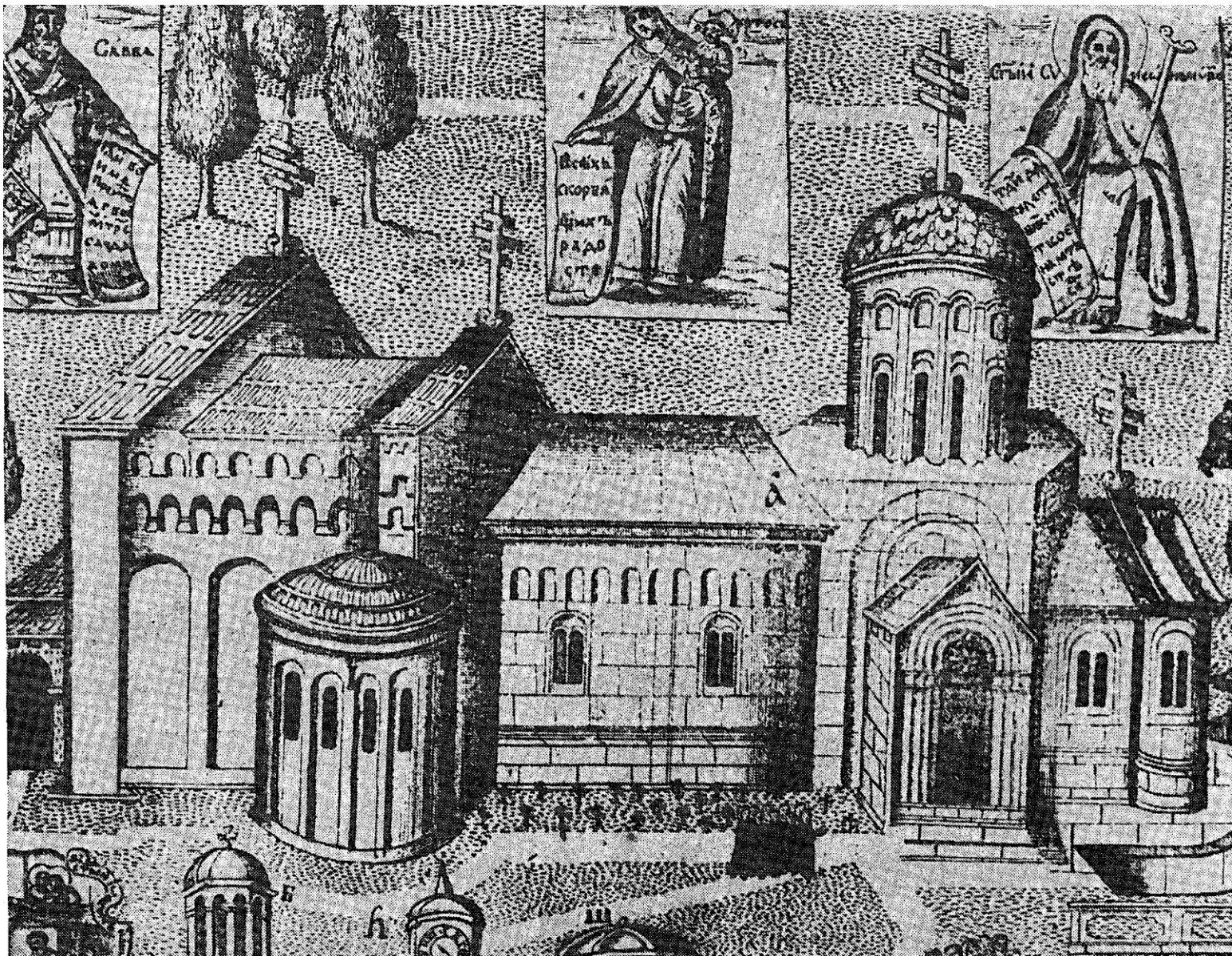
⁷⁷ Уз усправну ивицу не би се могла добро смесити arkada постављена под косином у односу на њу.

⁷⁸ Уп. F. Benoit, нав. дело, 354—356; C. Ricci, *Romanische Baukunst in Italien*, Stuttgart 1925, на више места; H. Decker, *op. cit.*, на више места; S. Chierici, *La Lombardia*, Milano 1978, на више места; исти, *Lombardie romane*, Yonne. 1978, p. 65, 1, 7, 21; S. Stocchi, *Emilie romane*, Paris 1984, p. 30, 72; R. Delagu, *L'architettura del Medioevo in Sardegna*, Roma 1953, на више места.

⁷⁹ На цртежу источне стране западног калкана Марије Радан-Јовин, обележени су трагови једног поља полукружно завршеног у горњем делу, што би могао бити остатак arkada.

⁸⁰ Како ми је Ђ. Митровић усмено саопштио.

Сл. 28. Представа Богородичине цркве на гравири из 1733. године

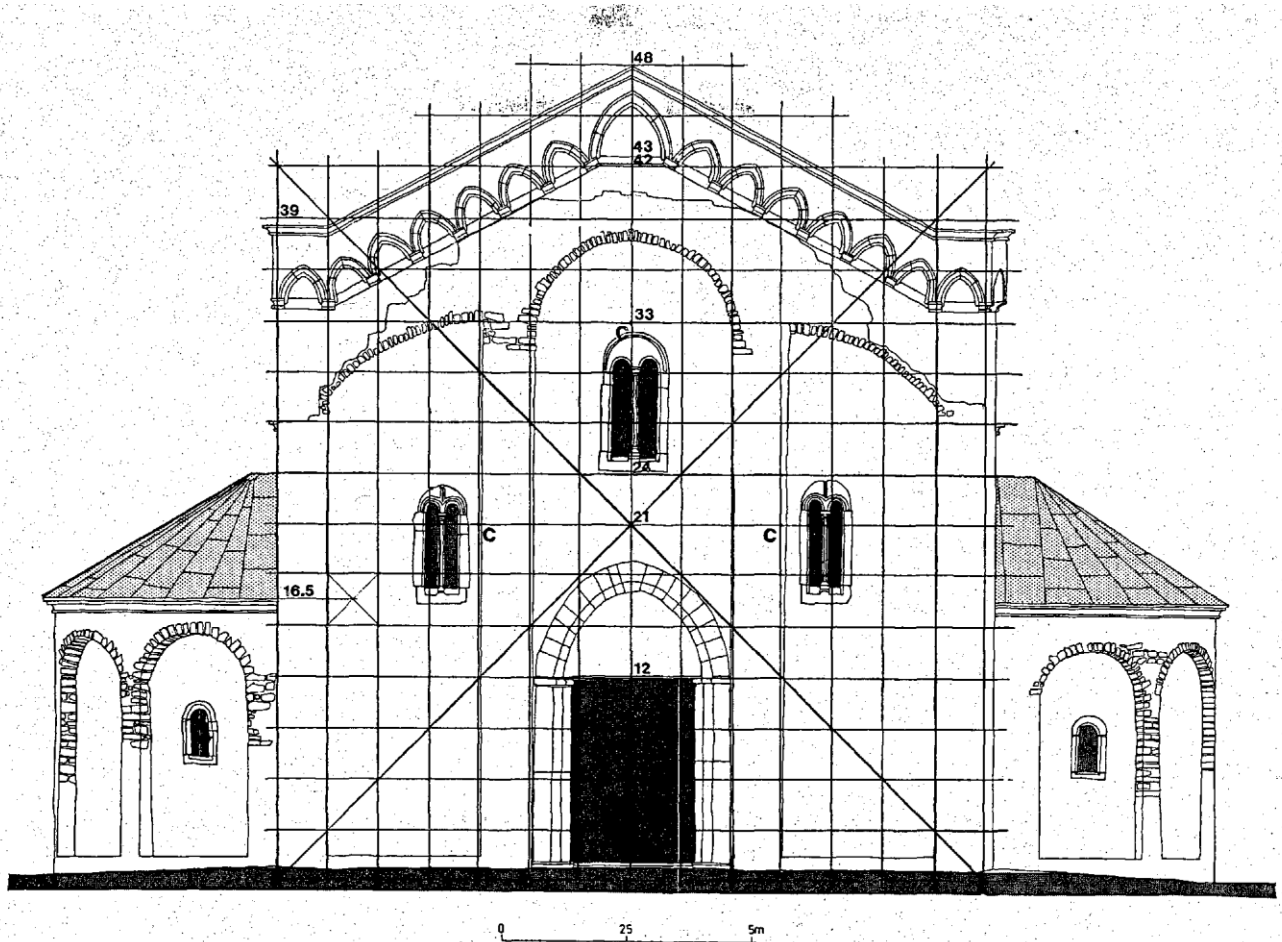
Fig. 28. Représentation de l'église de la Vierge sur une gravure de 1733

аркада постављена усправно, а тако су стајале и аркаде на крајевима калкана где су они били водоравни. У Студеници је, можда, била уграђена у средишту већа аркада како је претпоставила Марија Радан-Јовин јер није искључено да су обновитељи горњег дела pročеља припрате у XVII веку поновили старе облике које су сачували у сећању (сл. 29).⁸¹ Чак је могуће да је та аркада имала полукружан облик, како је претпостављено у другом варијантом решењу (В), као и да је у њој првобитно стајао рељеф са коњаником.

У другој варијанти (В) покушано је да се положај и распоред аркада ускладе, не само са затеченом косином већ и са постојећим усправним делом. Усправан део pročеља изведен је по целој ширини зида, али местом не одговара лицу зида лажног средњег брода, већ је у односу на њега помакнут према средишту калкана за десетак сантиметара. Зато се морала искључити могућност да је каскада непосредно оивичавала двостепен калкан припрате. Та каскада, ако је са затеченом косином припадала првобитној подели фасада, го-

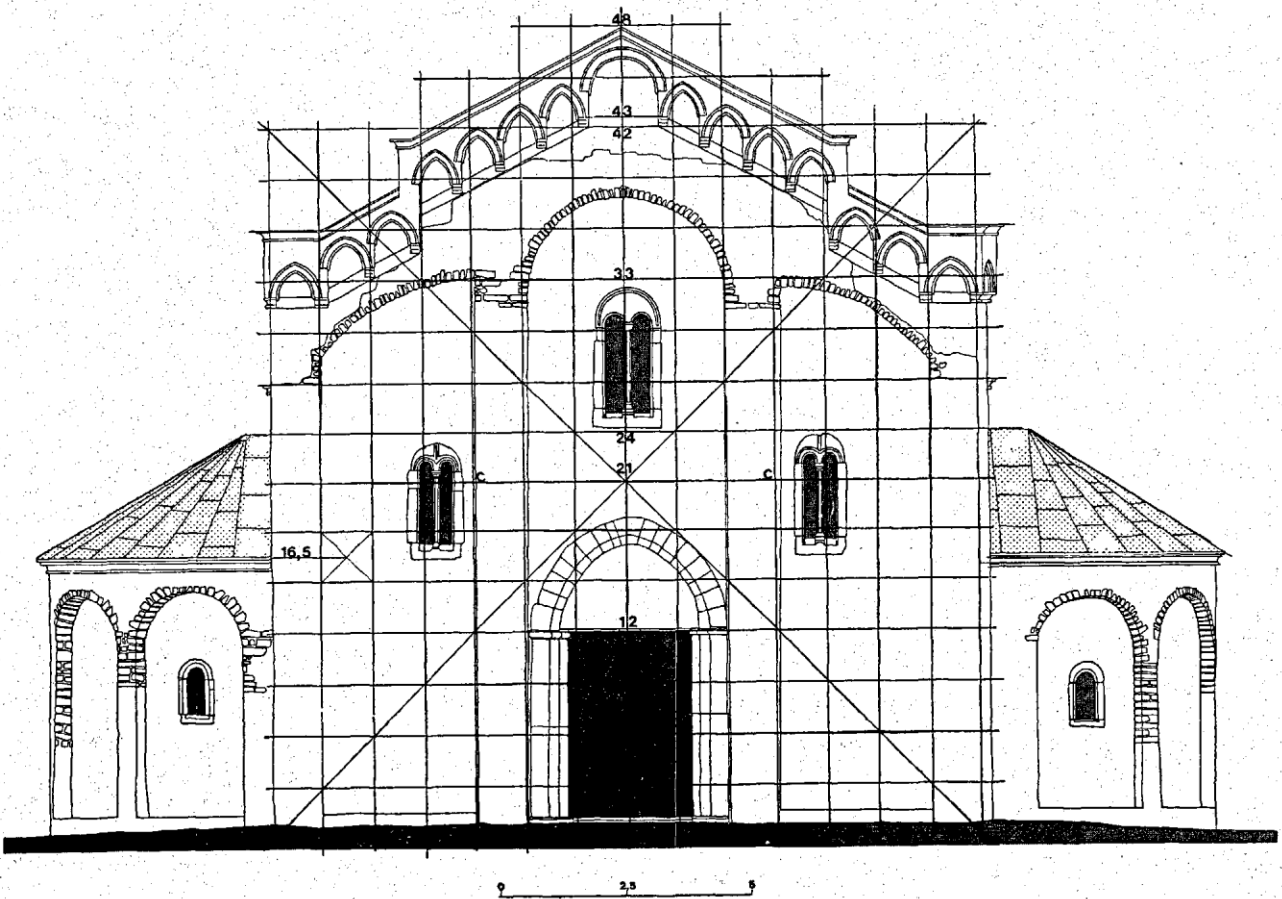
вори да косина није текла непрекинуто до углова, већ да се на средини сваке стране степенасто спуштала и да је на оба места била подножје усправно уграђених аркада. Из тога следи могући распоред аркада по коме су конзола и бочна страна једне аркаде смештене уз усправну ивицу (сл. 30), а следећа аркада подигнута тако да се њена наспрамна конзола ослања на косину. Од тог места аркаде би у оба правца налегале на косину истог нагиба, али на различитим висинама. Оправдање за образовање правилне косине, чак и кад су аркаде усправно уграђене, може се наћи једино ако је било потребе за специфичним подножјем. На pročељу Радослављеве припрате оно би било неопходно ако су аркаде биле увучене у језгро зида те имале облик својеврсних ниша. Из ове варијанте поделе фасаде на поља с арка-

⁸¹ М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, цртеж 7; М. Радан-Јовин, С. Темерински, *Радослављева при-прата*, сл. 7.

Сл. 29. Првобитан изглед pročеља Радослављеве припрате, идеална реконструкција, варијанта А

Fig. 29. Aspect primitif de la façade occidentale du narthex de Radoslav, reconstitution théorique, variante A

Сл. 30. Првобитан изглед pročеља Радослављеве припрате, идеална реконструкција, варијанта В

Fig. 30. Aspect primitif de la façade occidentale du narthex de Radoslav, reconstitution théorique, variante B

дама исходи да је поље у средишту било шире од осталих.

Фриз слепих arkada богато профилисаних сводара није честа појава на калканима романских грађевина. Тамо где постоје, дуж бочне стране arkada биле су или профилисане све до конзоле доње arkada, или се про-фил прекидао код почетка њихове кривине, а усправан продужетак имао облик једноставног степена.⁸² Тада су arkada могле бити међусобно примакнутије, те су тиме остављале утисак међусобног преклапања.

Место и распоред arkadaниша на прочељу Радослављеве припрате у другој варијанти (В) одређује и његов обрис; намеће закључак да је калкан био двостепен. Висинска разлика између две косине не би, међутим, одговарала висини зида лажног средњег брода, већ би била знатно мања, као што је на двама славним апулијским црквама, на Светом Николи у Барију и на катедрали у Рувоу, на пример.⁸³ Можемо са доста сигурности утврдити још неке делове са горњег појаса Радослављеве припрате, као што су завршни венци, али још увек остају извесне појединости са њега о којима можемо само нагађати. Међу постојећим венцима на припрати, неки су изведени од сполије, као венци на Жичи. Такав је случај са подстрешним делом на параклисима, од којих је онај јужни изведен од оштећених комада две различите врсте венаца. Горњи слој је од комада исто профилисаних као сводари слепих arkada, па смо отуда сигурни да они потичу из првобитног завршног појаса Радослављеве припрате (сл. 32). Тај венац у подножју има торус, који се могао окретати и пратити образовани степен на калкану, јер тако је поступљено на крајевима калкана Богородичине цркве, а слично је решен и двостепен калкан катедрале у Рувоу, само тамо на усправном делу постоје два размакнута торуса.⁸⁴ Претпоставка о уметнутој комаду уз усправну ивицу подстакнута је околношћу да би се уграђивањем блокова одговарајуће ширине постигла симетричност усправних делова у односу на средиште фасаде, а уз једну усправну ивицу је у Студеници и нађен тако постављен камен.⁸⁵

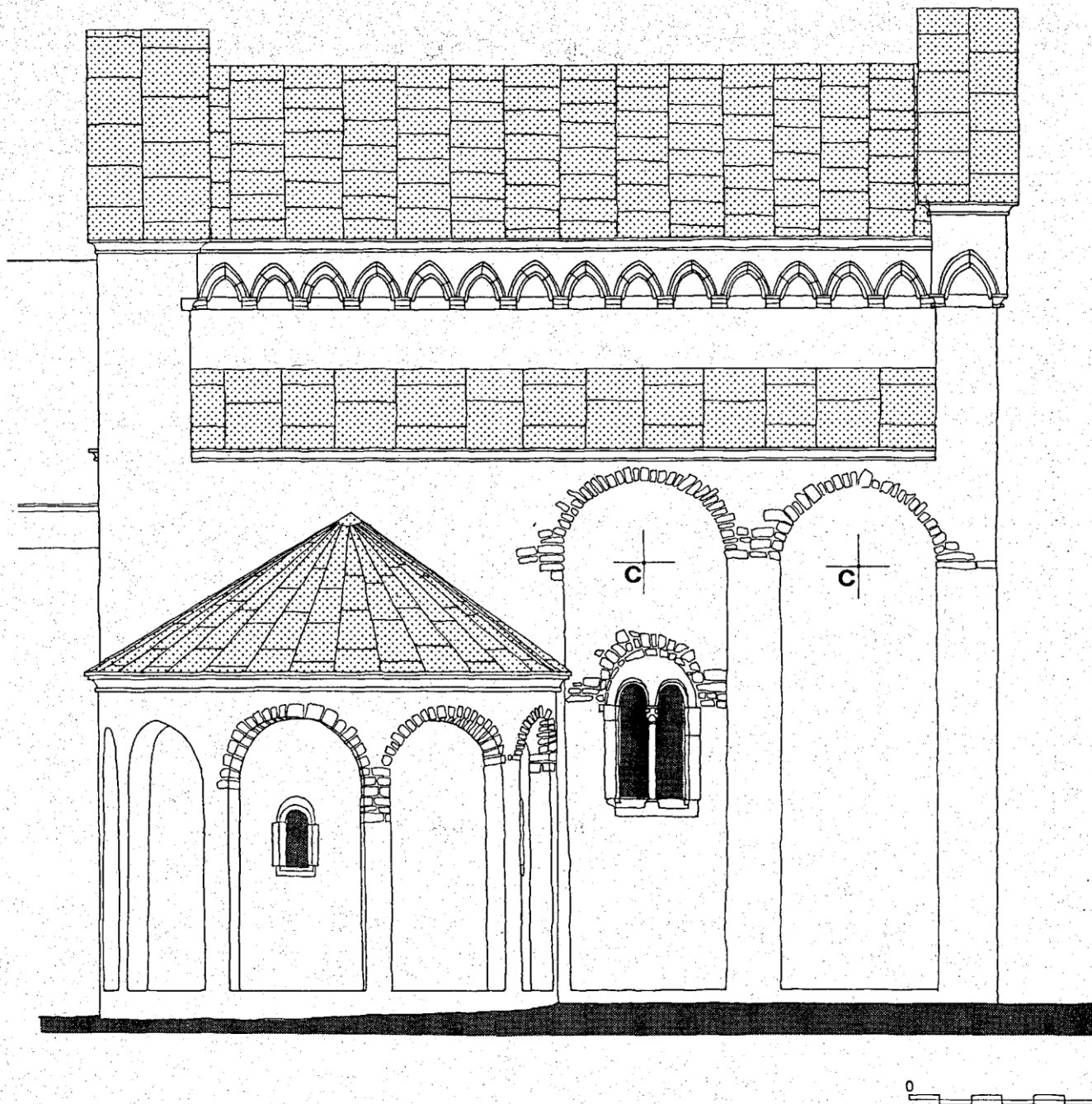
На источној страни постојала је косина образована по целој ширини зида, што би било непотребно да је и ту постојао arkadaни фриз. Зато се може претпоставити да је преко косине био уграђен само завршни венац, који се равнао са кровом над припратом.⁸⁶ Константована каскада на северној половини овог калкана можда је доказ да је и он био двосте-пен као прочеље.⁸⁷

На бочним фасадама распон arkada је закључујући по траговима које је забележила Марија Радан-Јовин био мањи него на прочељу (сл. 26). Постоји зато могућност да су те arkada биле једноставне, без профилације

и да су неки од комада, уграђивани у затечени фриз у подстрешју лажног средњег брода, потицали из оригиналног arkadaног фриза. Резерву према овој претпоставци намеће околност да је у доњем фризу са профилисаним arkadaма било по двадесет arkada на свакој страни, односно нешто више него што је на прочељу припрате и на бочне стране источног калкана могло стати, што би говорило да су исто обликоване arkada, као на прочељу, још негде постојале на бочној страни (сл. 31). Могуће је, међутим, да сви профилисани комади нису оригинални, већ да су arkada допуњава-не у једној од студеничких обнова, као што се случило са жичким куполним фризом. Зато тачан ритам и друге појединости овог arkadaног фриза могу бити дефинисани тек после пажљивог испитивања свих комада скинутих са бочних зидова ове припрате. У те појединости укључују се и завршни венци. Јер, поред описаног типа венца, постоји једна врста једноставније профилисаног, која је такође секундарно коришћена за доњи слој постојећег венца на јужном параклису, па остаје могућност да је и ова врста стајала на фасади припрате, али у нижем појасу. Ово тим пре што су и на Жичи венци истог облика секундарно употребљени током обнове у XIX веку, а за њих је утврђено да су првобитни. Судаћи, међутим, по дугој заобљеној траци одломљеној вероватно од пређашњих венаца, а коришћеној на прочељу студеничке припрате у XVII веку за завршни овални облик венци профилисани као arkada били су на Радослављевој припрати веома дуги.⁸⁸

Расправа о могућем првобитном декоративном систему Радослављеве припрате не би била потпуна без осврта на тадашњу обојеност њених фасада. Познатим подацима да су унутрашња поља дубоких слепих arkada била обојена јарком црвеном бојом и да су дуж пиластара постојале бордуре са исликаним шарам⁸⁹, треба додати да су у горњем појасу постојали, такође, делови црвено обојени, са којих потичу блокови који су доцније доспели у зидану подлогу бочних кровова. Постојале су, свакако, црвене бордуре на венцима и на челу слепих arkada, које су, иначе биле обојене бело⁹⁰, а можда је и позађе arkadaниша било слично као у Жичи, јарко црвено.

Из изложених студијских реконструкција могућег првобитног изгледа фасаде студеничке спољне припрате, могло се видети да би у обе варијанте на прочељу било заступљено неколико мотива, који су на њему донедавно постојали, што би се смело и очекивати ако смо у праву кад верујемо да су обновитељи припрате на њеном прочељу поновили облике које су сачували у сећању. Тако су ту до скоро постојали раван део код углова који ширином одговара угаоним ојачањима, затим arkada спуштене до угла и ту окренуте под правим углом око калкана, као и већа arkada у сре-

Сл. 31. Првобитан изглед северне фасаде Радослављеве приправе, идеална реконструкција Fig. 31. Aspect primitif de la façade septentrionale du narthex de Radoslav, reconstitution théorique

дишту. У другој варијанти (В), сличност са затеченим облицима била би још већа, јер би по тој замисли аркаде биле усправне и међусобно преклопљене, што је пређашњој фасади било, такође, својствено.

⁸² Постоје и примери где су профилисане аркаде ослоњене на оба краја на конзоле чак и кад степенасто прате косину калкана, као на цркви Светог Андреје у Мадерни у Бресцији (уп. Н. Decker, нав. дело, сл. 24), али такви су примери изузетни.

⁸³ Уп. С. А. Wililemsen, D. Odenthal, *Puglia*, Bari 1966, 299, сл. 134; 301, 176.

⁸⁴ Исто, 134.

⁸⁵ Околност да све усправне ивице на калканима нису симетрично распоређене у односу на средишњу осу може се објаснити претпоставком да су разлике усклађиване насатично уграђеним блоковима, неједнаке ширине, што се после малтерицања фасада није опажало, а један тако постављен камен је и нађен на источном калкану.

⁸⁶ Марија Радан-Јовин наводи да је оригинална косина калкана била нижа од свода приправе за око 20 см (*Студеница 1980—1986*, 197). Косина је могла бити нижа од свода уз његово лежиште, а та је разлика могла бити савладана венцем чија би горња равна била у истој висини са кровом над припратом.

⁸⁷ Та је усправна ивица била изведена целом ширином зида у висини од 40 см (М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, 197) и уз њу је нађен поменути насатице постављен камен.

⁸⁸ Да су ти комади потицали од некадашњих венаца претпоставила је и Марија Радан-Јовин (*Студеница 1980—1986*, 194, 196).

⁸⁹ Уп. С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Саопштења III (Београд 1957) 79; М. Радан-Јовин, *Студеница 1980—1986*, 200; М. Радан-Јовин, С. Термерински, *Радослављева приправа*, 39, 40.

⁹⁰ С. Ненадовић, нав. дело, 79; исти, *Конзерва-торски проблеми у Студеници*, Зборник заштите споменика културе IV—V (1955), 280, 281.

*

Упоредо проучавање два рашка сакрална здања, настала у раздобљу од 1210. до 1230. године жичке Спасове цркве и Радослављеве припрате предузето је првенствено да би се установили неки облици, те предстојећа рестаурација засновала што поузданије. Степен садашњег познавања ових грађевина чини сигурнијим суд о њиховим стилским обележјима, о међусобним сродностима и о односу њихове архитектуре према временски блиским рашким грађевинама и градитељским токовима у областима одакле је могао допирати утицај. Такав суд је могућ и поред околности да не постоје сигурни подаци о свим појединостима њиховог декоративног система. И то стога што могуће разлике у решењу аркадних фризова на угловима жичке цркве, или у распоређивању декоративних елемената на фасади Радослављеве припрате, не би битно утицале на карактер њиховог декоративног система.

Сродност два разматрана црквена здања није могла постојати у свим сегментима, јер су она програмски и функционално различита, а то се одразило на неким њиховим општим обележјима. Тако се код Жиче снаж-није испољила зависност од византијске кон-цепције сакралног простора, јер је у питању главни део цркве намењен источнохришћан-ским обредима, док просторна структура припрате није била условљена исто тако одређеним правилима.

Почев од Светог Николе у Куршумлији који је прототип рашких црквених грађевина српским богомољама је својствена византијска просторна структура, испољена у схеми основе и артикулацији просторних облика. Тако српске цркве добијају простран дворански наос, који је одговарао цариградској култури⁹¹, а тако је и у Жичи, чија унутрашњост плени својим прегледним простором за вернике. То својство је још више истакнуто широком апсидом, визуелно укљученом у простор наоса, јер није постојала висока олтарска преграда. Том простору додате су нове вредности, непознате ранијем рашком градитељству, које га чине особеним: високи боч-ни краци трансепта којима је наглашена крстообразност.⁹² Спољашњост византијских цркава речит је симбол вере, јер оличава замишљену слику васељене. То се схватање испољило на жичкој Спасовој цркви својственим распоредом и хијерархијом облика. Њено подужно тело, куполни део и ваљкаст волу-мен апсиде, смишљено су укомпоновани у целину, а разуђеност спољашњости увећана је крацима трансепта и бочним анексима, који наглашавају степеновање волумена и истичу најдоминантнији део целине: куполу. Тако је ту остварена архитектонска композиција својствена византијском сакралном градитељству, али само у општим цртама, јер она у неким

битним компонентама следи старије рашке храмове, углавном студеничку Богородичину цркву. Од студеничке богомоље, примарна пластика жичке цркве разликује се знатнијом висином кључног и споредних делова, њиховом хармоничном усклађеношћу и већим степеном стилске усаглашености, иако у појединостима и целини заостаје за њеном луксузном обрадом. Обележја жичког храма могу се оценити на основу геометрије основних облика, кровних површина и калкана, као и по начину обраде отвора и фасадних површина. Ни са једног од тих аспеката жичка црква није блиска византијским примерима. Она има истакнуто призматично постоље куполе и веома уздигнут подужни брод, њени калкани су троугаони, а фасаде немају рашчлањеност уобичајену византијским црквама. Ни карактер отвора није исти. Жички су се удаљили од византијских не само обликом већ и малим размерама, а релативно мали отвори обележје су романског градитељства. Једино се за прозоре на куполи може рећи да су слични византијским, али то је последица понављања изгледа тамбура студеничке цркве.

Техника грађења жичке цркве, где се наизменично смењује ред блокова седре са слојевима од два или три реда опека, углавном се сматра византијском. Постоје, међутим, извесне специфичности у начину узиђивања градива у Жичи. Између опека су сасвим узане спојнице, док су у византијском градитељству шире, поред тога што су у Жичи коришћене дебеле опеке, које, углавном, не познаје византијско сакрално градитељство. Зато може бити значајна околност да је жичком начину грађења слична техника коришћена у северним италским подручјима, где су чак и опеке имале исту дебљину као жичке.⁹³

Лукови жичке цркве, надвишени и преломљени у темену, и отвори чији су лукови благо српастог облика, а неки портали и прозори изразитог романског стила, доприносе стилском јединству унутрашњег и спољног изгледа, јер из архитектуре западних области потиче примењени декоративни систем на спољашности жичке богомоље. За закључке о обележјима украса, о којем је реч, пресудан је облик лукова у нишама на куполи и у аркадним фризовима, чија је кривина конструисана из два средишта, са или без прелома у темену.⁹⁴ Аркаде чији је лук конструисан из два средишта, а има заобљен горњи део, као у фризовима на бочним странама, прелазни су облик између романских полукружних аркада и готских имају, дакле, протоготска обележја а тако се оцењују и облици попут оквира слепих ниша у подстрешју куполе, иако имају прелом у темену и развијенију моделацију, зато што се јављају у неким областима на грађевинама чија је основна структура још увек романска.⁹⁵

Сл. 32. Постојећи венци на бочним параклисима Радослављеве припрате

Fig. 32. Corniches actuelles sur les parecclésions latéraux du narthex de Radoslav

⁹¹ О типу дворанског наоса у византијској црквеној архитектури уп., А. М. Комеч, *нав. дело*, 48.

⁹² За бочна одељења уз куполни простор Луј Бреје, *Српске цркве и романска уметност*, Стари-нар I (1923) 33—46, сматра да Жича дугује романском градитељству, а сличан је закључак и Габријела Мијеа, који је мислио да су облици жичке цркве, нарочито њене јединствене широке апсиде, допрли из латинских земаља (G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 56).

⁹³ Као пример могу се узети многобројне романске цркве из околине Венеције и у Верони, грађене каменом и опекама на исти начин као Жича, чак су и опеке на најстаријем делу цркве Светог Зеноа, из XII века, исте дебљине као жичке: 6,5 до 7,5 cm, док су спојнице међу њима сасвим узане, што сам утврдила приликом обиласка тог споменика.

⁹⁴ Средиште кривине аркадица најчешће је подигнуто у односу на раван са које полазе, те отуда облик близак аркадама чија је кривина конструисана из два средишта, а горњи део заобљен. Због тога се оне међусобно тешко разликују.

Облик са преломом у темену продирао је у италску романску архитектуру посредством монашких редова, углавном цистерцита, кад и француска готика, у другој половини XII века. Тај се утицај јаче испољио тек од 1200. године (уп. Н. Decker, *нав. дело*, 10—12). Међу најстарије примере грађевина с аркадицама оживалних облика у средњој Италији убраја се предворје цркве Светог Климента у Казаурији у Аbruцу, изграђено између 1176. и 1182. године под утицајем бургоњске архитектуре, пренете, такође, посредством монашких редова (уп. E. Bertaux, *L'art dans l'Italie Meridionale*, Paris 1903, 548, сл. 249). Утицај француске готике испољио се у Средњој Италији, међутим, знатно касније, за време владавине Фредерика II, у петој деценији XIII века (*Исто*, 719—728).

⁹⁵ Аркадице у фризивима имају већ у романској архитектури богату обраду са два, а каткада три степенаста усека. У архитектури с краја XI и почетка XII века, спољни степен је негде профилисан у виду киме, као на црквама у Сардинији: С. Симплицио, с краја XI или почетка XII века, и на Св. Никоди у Силаносу, с почетка XII столећа,

Вишебојност на фасадама жичке цркве у великој мери је утицала на њихово опште дејство. Иако је полихромнија била омиљена у готском градитељству⁹⁶, не би требало оданде очекивати непосредан и једини утицај на Жичу, јер њена је вишебојност, по свој прилици, преузимањем мотива из два уметничка круга, добила особен вид, као и њена архитектура. Примарна пластика Радослављеве припрате могла је бити оцењена пре недавних истраживања. Снажан утисак ширине, својствен жичком здању, још је истакнутији у студеничкој спољној припрати, а дејство њене конструкције је одређеније од жичке. Она има јасно испољена романска обележја, а остварена је, како у општој замисли тако и појединостима, у доброј занатској техници. Као што је овде утисак ширине снажнији него у Жичи, тако је и спољашњост градиознија, чак и поред тога што су дуге фасадне површине рашчлањене слепим луковима. Њихова знатна дубина и висина доприносе утиску снажне сазданости. По тим својим обележјима, студеничка је припрата ближа жичком ексонартексу, грађеном, по свој прилици, после Радослављеве припрате.⁹⁷ Али блискост између главног дела жичке цркве и студеничке спољне припрате постоји у деловима декоративног система. Најкарактеристичније су у њему аркаде у фри-зовима на прочељу припрате и на куполи жичке цркве. У облику, реконструисаном у студијским реконструкцијама, добро се стилски уклапају у постојећи део Радослављеве припрате. Многи структурни делови и облици ове грађевине имају још увек романска обележја, и то блиска ломбардијској романици, али њен портал са луком надвишеним и преломљеним у темену укључује је у нове градитељске токове који су наговештавали готику. У истом духу конциповани су фризови слепих аркада, те они заједно са порталом дају грађевини протоготска обележја. Чак ако је прочеље имало двостепен калкан, западна би се фасада припрате могла прикључити типу фасадакулиса својствених ломбардијском градитељству.⁹⁸ Била је, без сумње, употпуњена новим стилским елементом повезаним у непрекинути низ са истим украсом у подстрешју лажног средњег брода, чиме је створен богат венац архитектонских мотива у горњем појасу. Упечатљивост тог мотива појачана је дубоким профилима оквира аркада, а тиме и дејством измене светла и сенке, које је и иначе било снажно због дубоких слепих лукова у доњем појасу. Јарко црвено обојене основне плохе фасада, са светлим оквирима отвора и деловима којима је вршено рашчлањавање, употпуњено разнобојношћу на аркадним фризовима и на бордурама дуж пиластера, чиниле су њене монументалне облике живописним.

Својства заједничка жичкој Спасовој цркви и Радослављевој припрати испољила су се

првенствено у примењеном декоративном систему, укључујући и остварену вишебојност на спољашњости, а у примарним облицима не толико у физичкој сличности колико у замислима. У снажном дејству пластике грађевина сведеној на јасну геометрију облика и у високим, смелим, конструкцијама којима премашују претходнике. Сличност међу њима постаје, међутим, знатна, ако се има у виду да су њихови подударни облици у декоративном систему необични и особени. Бар клесарске радове на обе грађевине извели су исти мајстори. Откривање њиховог порекла и могућих почетних образаца на које су се угледали и оснивачи разматраних грађевина у одређивању програма и неимари у тражењу одговарајућих формалних решења обавезује на истраживање у више праваца и на што тачније утврђивање намене појединих одељења.

Градитељски програм жичке цркве ослања се, као што је познато, на претходно усвојен тип рашких цркава. Новина у односу на њега су краци трансепта знатно пространији и виши од претходних рашких вестибила, и исто тако пространа олтарска апсида, спојени сви са наосом у јединствен простор. Пошто је жичка црква добила параклисе са сваке стране припрате што постоји у неколико светогорских католикона у науци је сматрано да многе новине у програму које Жича доноси воде порекло из светогорске архитектуре.⁹⁹ Бочна одељења уз куполни простор у Лаври и Ватопеду протумачена су као певнице, после чега се и за жичке краке трансепта држало да су имали исту намену, поред тога што су произашли из старијих рашких предворја.¹⁰⁰ Ово се мишљење мора бар делимично изменити, јер у Жичи није дошло до сажимања ранијих предворја са новим одељењима, пошто је бар један бочни улаз остао одвојен. Постоје, поред тога, докази да од тих нових одељења у Жичи јужно свакако није служило само као певница. Ту су, наиме, нађени у подлози плочника отисци три, од некадашње четири, стопе стубића, на којима је почивала трпеза постављена тачно наспрам насликаног *Раснећа* на источном зиду. Бранислав Тодић је, проучавајући сликане призоре у овом одељењу, а имајући у виду чињеницу да су у Жичи чуване честице Часног крста које је Симеон Немања послао сину Стефану, претпоставио да су у њему обављани неки обреди везани за празник подизања Часног крста. На ту мисао није га навео само иконографски програм фресака, већ првенствено околност да су *Раснеће* и *Скидање са крста* насликани у првој зони тих бочних одељења уз куполни простор, јер је то наговештавало могућност да су у њима обављани посебни богослужбени обреди.¹⁰¹ Ту мисао срећно допуњава Никодимов типик, где је описано како је после подизања и изношења Часни крст полагао на четвороножац.¹⁰² У Евергетидском типуку по-

ложај четвороношца је ближе одређен: десно од амвона¹⁰³, а тако је било, судећи по археолошким налазима; и у Жичи. Бранислав Тодић мисли да је необичан избор сликаних призора у тим жичким одељењима, заједно са укључивањем обреда везаних за подизање Часног крста, последица намере архиепископа Саве I да истакне догађај Христовог страдања, а мање околности што је у Жичи чувана драгоцену реликвија.¹⁰⁴ Иако је Савина улога у одређивању програма фресака несумњива, има основа за претпоставку да је, напротив, значај реликвије био већи него што се до сада мислило, а обреди везани за њега у Жичи вишесврснији.

Из Жичке повеље знамо да је Спасова црква подигнута за крунисање краљева и устоличавање високих црквених прелата.¹⁰⁵ Њу је Стефан Немањић снабдео многим драгоценим реликвијама неопходним за такву намену, међу којима су били не само делови Часног крста већ и Претечина десница.¹⁰⁶ Разложно је претпоставити да је концепција простора била саображена предвиђеној намени. Часни крст је, као што је познато, сматран заштитником владара, како у Византији тако и у западном свету, што је знао и Немања, судећи по речима упућеним сину Стефану приликом слања делова Часног крста: „*Овај нека ти буде чувар и утврђење, и победилац и помоћник у борбама противу видљивих и невидљивих непријатеља [...] и земљи твојој тврдо уточиште и стена*“ ..¹⁰⁷ „*Животворни крст Господњи*“ имао је посебан смисао у крунидбеним сакралним здањима, где је заједно са другим реликвијама и гробом светог Краља учвршћивао власт потоњих владара. Тако је било у цркви Светог гроба у Јерусалиму, у којој су од 1131. године крунисани и сахрањивани крсташки краљеви.¹⁰⁸ У склопу обреда крунисања ту је како сведоче очевици најпре изнесен из ризнице цркве Светог гроба Христов крст, затим ношен у процесии и враћен у исту цркву, пред олтар, где је обављено крунисање.¹⁰⁹

Пракса на светим местима у Јерусалиму била је, по свој прилици, позната, ако не ве-ликом жупану Стефану, онда његовом брату Сави и пре него што је боравио у Јерусалиму. Јер, Жича својим градитељским програмом и реликвијом Часног крста носи реминисценцију на јерусалимска светишта. Могуће је, стога, да је замисао о заснивању српског светог крунидбеног места подразумевала да Стефанова задужбина у Жичи којој је додељена та улогаима основу у облику крста и одељење где ће бити обављан обред поклоњења реликвији, па можда и да буде посве-

време продрли у сва италска подручја нити у приморске области у саставу српске државе. На Сардинији, на катедрали S. Giusta, из средине XII века, аркаде имају већ богату профилицију (*Исто*, 116—119, tbl. XCI—XCIII), али у северним крајевима, у Ломбардији, они досежу исту зrelu форму знатно касније. Сасвим развијену профилицију и јасно оживалне облике има секундарна пластика на многим палестинским црквама из XII века, а њих оцењују као протоготске (уп. С. Enlart, *нав. дело*, на више места.⁹⁶ А. М. Romanini, *нав. дело*, 16.⁹⁷ О времену грађења студеничке спољне при-прате мишљења научника су, углавном, усаглашена. У њој су до 1234. године насликане фреске, те је свакако саграђена неколико година раније (уп. В. Ј. Бурић, *Рашко и приморско градитељство у Историја српског народа I*, Београд 1981, 395; Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 19, 53). У погледу жичке спољне припрате мишљења су мање јединствена. Ђурђе Бошковић и Војислав Ђурић, доводе у везу изградњу припрате с успостављањем архиепископије, те је отуда стављају у време после 1220 (Б. Бошковић, *Архитектура Жиче*, 89; В. Ј. Бурић, *Рашко и при-морско градитељство*, 390). Између завршетка главног дела жичке цркве, 1220, и подизања споне припрате, постојала је, међутим, још једна етапа грађења, због чега изгледа вероватније да је спољна припрата започета после Савиног повратка из Јерусалима 1230. О, истом мишљењу уп. О. Кандић, *Куле—звоници уз српске цркве XII—XIV века*, Зборник за ликовне уметности 14 (1978) 32—41.

⁹⁸ Уп. типологију код Ф. Benoit, *нав. дело*, 353—360 и сл. 238.

⁹⁹ G. Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 56, 58.

¹⁰⁰ *Исто*; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 40—42; А. Дероко, *Ниски трансепт немањићке базилике*, Српски књижевни гласник, н. с. бр. 8 (16. август 1928) 615—618; Б. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1957, 278, нап. 27, 280. нап. 31; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање*, Београд 1979, 234—236; В. Ј. Бурић, *Рашко и приморско градитељство, у Историја српског народа, I*, Београд 1981, 391.

¹⁰¹ Б. Тодић, *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења XXII—XXIII (Београд 1991) 30.

¹⁰² Типик архиепископа Никодима (текст преписао са оригинала Л. Мирковић), Архив САНУ, бр. 473, стр. 406—416, наведено по Б. Тодићу.

¹⁰³ А. Дмитриевски, *Описание литургических рукописей*, I, Киев 1895, 272; Р. Gautier, *Le Typikon de la Theotokos Evergetis*, Revue des études byzantines 40 (1982) 1—101.

¹⁰⁴ Б. Тодић, *нав. дело*, 33.

¹⁰⁵ Уп. Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Vindobonae* 1858, 11—13.

¹⁰⁶ *Исто* 11; Ст. Станојевић, *О десној руци Крститеља Јована*, Jugoslavenski istoriski časopis, god. III. sv. 1—4 (Ljubljana—Zagreb—Beograd 1937) 252—259; М. Ћоровић Љубинковић, *Претечина дес-ница и друго крунисање Првовенчаног*, Старинар. н. с. V, 5—6 (1955) 105—114.

¹⁰⁷ Стефан Првовенчани, *Живот светог Симеона*, у *Сабрани списи*, прев. Л. Мирковић, Љ. Јухас-Георгијевска, М. Башић, Београд 1988, 82.

¹⁰⁸ Уп. Nurith Kenaan — Kedar, *Symbolic Meaning in Crusader Architecture*, Cahier Archeologique 34 (Paris 1986) 113—117.

¹⁰⁹ Поворка је оданде ишла у *templum Domini*, где је краљ остављао круну, после чега је уследио свечани заједнички обед (Nurith Kenaan — Kedar, *нав. дело*, 114).

уп. R. Delagu, *op. cit.*, 93, 94, 97, tbl. LXV—LXVIII, LXXII—LXXXV. Сложенији профили са већом дубином аркада и са додатком у потрбушју уз претходни профил заобљеног дела у виду торуса што је у духу готске моделирације нису у исто

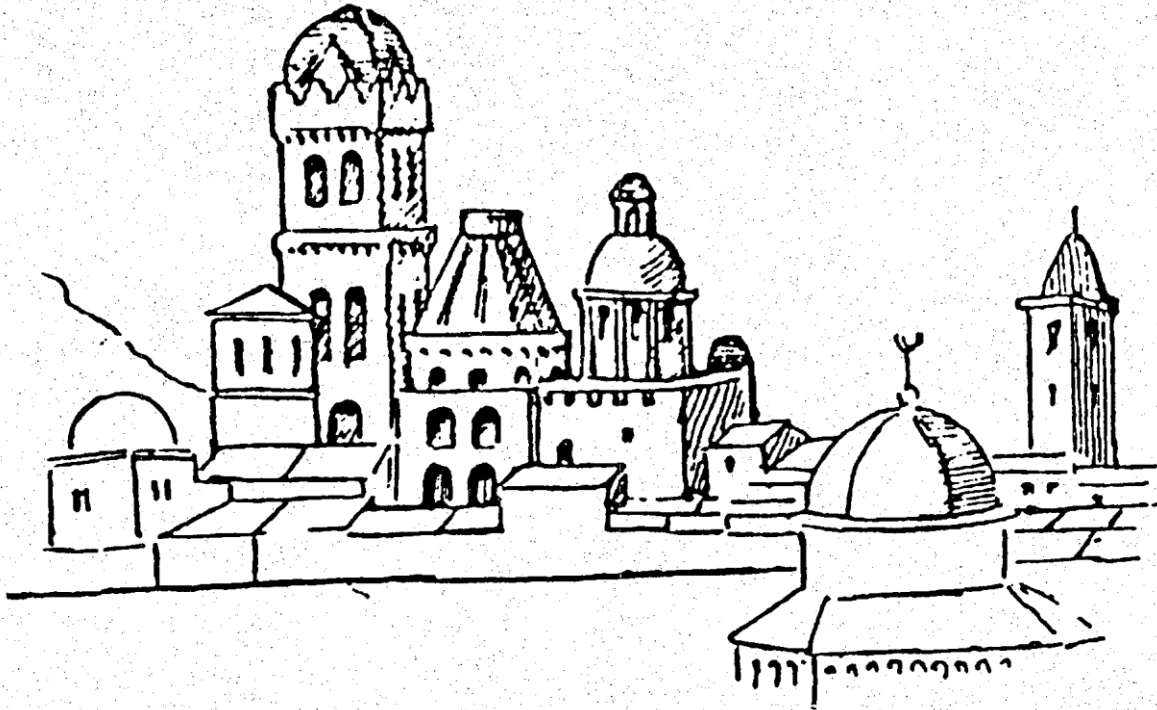
ћена Вазнесењу. То не значи да γ дефинисању програмске замисли будуће крунидбене цркве Стефан и Сава Немањић нису имали у виду цариградску Свету Софију, јер је жичка галерија катихумена српску крунидбену цркву приближила цариградској, поред тога што су горња одељења припрате добила намену сличну катихумени светог Атанасија Атонског или капели палестинског Саве Освећеног. Наговештај да се Жича угледала на цркву Светог гроба можда се може наћи не само у иконографији архитектонског простора већ и γ садржају сликаних призора. Јер, у јерусалимској цркви, о којој је реч, крсташки су краљеви крунисани пред олтаром и под куполом и сводовима где је био представљен Христос у слави окружен Богородицом и апостолима¹¹⁰, што је, изгледа, било насликано и у Жичи, а под прстеном њене куполе сионски празници.¹¹¹

Програмске замисли и њихова материјализација, укључујући и примењени декоративни систем, нису морали имати заједничко извориште, али γ Жичи се таква могућност наслућује. Трагање за узорима неких њених архитектонских решења разложно је започети фризом слепих аркаданиша из подстрешја куполе, јер су оне необичне и особене. Из претходног излагања видело се да нише при врху купола постоје на рашком тлу у раном средњем веку, на једној од најпоштованијих црквених грађевина, уз коју су столовали рашки епископи: на Петровој цркви у Расу и исто тако рано на бугарској цркви Светог Јована Крститеља γ Несебру. Оне су почетком XII века постале омиљен мотив на црквама грађеним све до Кијева и Георгијевске катедрале Јуријевог манастира γ Новгороду.¹¹² Околност да се паралеле жичким куполним нишама налазе на црквама временски и територијално удаљеним од Жиче, одакле није могао допирати утицај, може се објаснити претпоставком да је постојао заједнички образац γ неком славном хришћанском средишту. Пошто проучавани украсни мотиви нису византијског, већ протоготског стила, искључује се могућност да би то могла бити престоница Византије, већ неко исто тако славно хришћанско средиште, γ којем је постојала архитектура романског и готског стила. У жичком декоративном систему примењене су аркаде оживалних облика и дубоке профилације; оне се изван матичних готских подручја не јављају раније него γ Рашкој ни у великим европским уметничким средиштима, као што су ломбардска, на пример.¹¹³ Па ипак, не би та околност била пресудна да се образац за облике декоративног система жичке и студеничке грађевине не тражи γ Ломбардији, већ чињеница да се γ том случају не би могла објаснити дисперзија облика о којима је реч све до Новгорода и Кијева. Чини се, стога, веро-

ватнијим да су жички украси уобличени угледањем на најстарије јерусалимске храмове и на тамошње цркве из XII века, јер се на овим последњим могу наћи секундарни делови исто обликовани као на Жичи и Радослављевој припрати, а у неким појединостима постоји чак потпуна подударност облика. Тако је профил конзоле са Радослављеве припрате истоветан са профилом конзола на палестинској цркви Светог Јована, која је обнављана 1188. и 1190. године¹¹⁴, док су профилација и карактер кривине слепих аркаданиша са жичке куполе блиски секундарној пластици крсташког дела цркве Светог гроба и других истовремених јерусалимских цркава.¹¹⁵ Зато је оправдана претпоставка да је у Јерусалиму било и неко старије славно светилиште, где су биле примењене аркаденише γ подстрешју куполе. Свакако старије од крсташких богомоља, јер нише γ подстрешју куполе постоје у Рашкој и у Несебру, као и γ руској архитектури најкасније у XI и почетком XII века. Да ли их је било на славној цркви на Сиону или *templum Domini*, који је задуго остао веома поштовано хришћанско светилиште¹¹⁶, више се не може проверити, јер њихови одговарајући првобитни делови више не постоје. Према једном приказу цркве Светог гроба из XV века, чини се, међутим, да је њена главна купола подигнута 1048. године била украшена на неки сличан начин низом полукружно завршених облика (сл. 33).¹¹⁷ Ако би то било тачно, низ изложених претпоставки био би потпуно оснажен.

Претпоставка о угледању на јерусалимска светилишта није γ складу са устаљеним мишљењем да су палестински обичаји уведени γ српску црквену праксу тек после Савиног повратка из Јерусалима, а да су жичку цркву градили неимари и мраморници доведени из грчке земље и из Цариграда. Ово последње, као што је познато, тврди Теодосије.¹¹⁸ Па ипак, Теодосијева тврдња и претходна претпоставка могу се међусобно ускладити зато што су преко Цариграда одлазили у друге земље многи градитељи и мраморници дуго пошто су Јерусалим поново освојили муслимани 1187. године. Можда су тако доспели и до Хиландара, где су клесали неке комаде за цркву коју су Немања и Сава обнављали.¹¹⁹ У питању је био велики број неимара, јер се γ Јерусалиму интензивно градило током целог XII века.¹²⁰ Преносиоци архитектонских идеја из Палестине, најпре γ област Солуна, а оданде у Рашку, могли су бити касније и палестински монаси настањени у Светој Гори у време фракачке власти, која је ту трајала, од 1204, пуних седамнаест година.¹²¹ Помисао да су се градитељи припрате γ Студеници и жичке Спасове цркве образовали на великим градилиштима Јерусалима подстичу, у првом реду, обележја њихове архитектуре. Обе грађевине имају извесне облике својствене ломбардиј-

Сл. 33. Изглед цркве Светог Гроба, на цртежу из XV века

Fig. 33. Vue de l'église du Saint-Sépulcre, dessin du XVe siècle

ској архитектури сједињене са протоготским облицима, а у тако необичном споју постоје на крсташким грађевинама у Јерусалиму, где су се током XII века стекли неимари из Ломбардије, из области Кома, из Абуца, Апулије, са Сицилије, поред великог броја оних доведених из франачких области.¹²²

Појава напредних облика богате профилације у Рашкој у првој половини XIII века о чему сведоче декоративни системи двеју проучаваних грађевина битна је чињеница, јер сведочи о културним и уметничким везама српске средине с развијеним уметничким средиштима у време њиховог грађења. Слично се збило кад се изненада појавила претходна Богородичина црква у Студеници, која је сведок успостављених веза са више великих уметничких средишта тадашњег света. Она осликава духовну климу у младој српској држави и говори о образованости, високим мерилима, као и одређеним захтевима њених владара и духовника. У питању су били архитектура и уметнички облици који нису никли у српској средини, али они су наставили у њој да живе, дословно или како сведоче овде посматрани споменици као начело које се заснива на праћењу остварења у великим уметничким средиштима. Можда би се за објашњење појаве о којој Жича и Студеница говоре могла користити мисао Анри Фосијона, који сматра да облици унети у нову средину подстичу „вртаглаву брзину или прерано сазревање“, да „рађају одређена стања свести“.¹²³ Зато обнова првобитних облика проучаваних грађевина има дубљи смисао успостављањем сведочанстава о духовној клими у време стварања српског краљевства и самосталне цркве у време Стефана и Саве Немањића.

¹²⁰ Исто, нав. место и нап. 33, где је наведена дитература о тамошњим мозаицима. ¹²¹ V. J. Đurić, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle*, Београд 1967, 162—163; Исти, *Свети Сава и сликарство његовога доба*, у *Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1979, 252, 253.

¹²² Вид. нап. 42 овог рада.

¹²³ у Ломбардији су се посредством монашких редова испољиле нове идеје у уметности и у архитектури, од 1200. године до средине века, образујући италијанску готику, А. М. Romanini, *нав. дело*, 80.

¹²⁴ С. Enlart, *нав. дело*, I. "Album, pl. 86.

¹²⁵ Исто, на више места Ch. Coqasoon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1974; pl. I, XXVII.

¹²⁶ О значају који је имао *templum Domini* говори податак да су га обновили крсташки осам година пре цркве Светог гроба и да је постао катедрала (ул. Nuriith Kenaan — Kedar, нав. дело, 113, 114 и нап. 29, где су наведени извори).

¹²⁷ Према рукопису Националне библиотеке, бр. 64, објављеном код С. Enlart, *нав. дело*, II, Paris 1928, сл. 288.

¹²⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Београд 1988, 173.

¹²⁹ Међу комадима архитектонске пластике који постоје у Хиландару, Светозар Радојчић је издвојио примерке који потичу из XII века. Неки међу њима имају романска обележја, уп. С. Радојчић *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник радова XLIV, Византолошки институт, књ. 3 (1955), 188, 189, сл. 57.

¹²⁰ Уп. С. Enlart, *нав. дело*, II.

¹²¹ О познијим збивањима на Светој Гори, пошто су је заузели Латини, ул. П. Христу, *Света Гора за време латинске окупације, у Студеници у црквеном животу и историји српског народа*, Симпозион Богословског факултета 1986, Београд 1987, 7—11.

¹²² Уп. Н. Buschhausen, *Die süditalinische Bauplastik im Konigreich Jerusalem von König Wilhelm II bis Kaiser Fridrich II*, Wien 1978, 84, 85, 143—154.

¹²³ А. Fosijon, *Život oblika*, прев. Т. Marsenić, Београд 1964, 28.

Architecture de l'église du Saint — Sauveur à Jitcha et du narthex de
Radoslav à Studenica

MILKA ČANAK-MEDIĆ

Si l'église de Jitcha, dédiée à Saint Sauveur, et le narthex de Radoslav à Studenitza — deux monuments les plus importants bâtis après l'église de la Vierge à Studenitza — n'ont pas pu être étudiés d'une manière appropriée, c'est que l'on ne disposait pas de données précises sur maints de leurs éléments originels. Au cours de ses recherches récentes, l'auteur du présent texte a découvert dans les deux monuments, des vestiges qui comblent, dans une certaine mesure, des lacunes existant sous ce rapport, ce qui pourrait permettre de définir avec plus d'exactitude leur architecture et les caractéristiques de leur style. Une tentative dans ce sens a été faite dans la présente étude où l'auteur considère parallèlement ces deux édifices bâtis dans un intervalle de deux décennies: entre 1220, année où l'église de Jitcha fut achevée et 1234, date à laquelle le narthex de Radoslav existait déjà. Le choix de cette manière d'aborder le sujet en question est dû aux indices qui laissent à penser à l'auteur qu'au moins certains éléments décoratifs des deux monuments sacrés avaient pu être exécutés par les mêmes artistes; d'autre part, cette méthode lui a été dictée par le besoin de définir avec autant d'exactitude que possible, grâce à une analyse parallèle, certains éléments décoratifs, afin que leur restauration pût être aussi fidèle que possible.

Dans la partie du texte qui est consacrée à l'église du Saint Sauveur à Jitcha l'auteur expose les découvertes qu'elle a faites au cours de l'analyse effectuée avant le début des travaux de réparation et de restauration, rendues nécessaires du fait que l'église avait été endommagée par le séisme de 1986. Au cours de cette analyse l'auteur a établi quels éléments avaient été modifiés et ajoutés au cours des deux vastes restaurations précédentes. En effet, dans la première moitié du XIXe siècle l'église était en ruines et son état d'alors était déjà partiellement connu grâce à deux dessins qui en évoquaient la grave dégradation (fig. 1 et 2). La première rénovation, entreprise en 1856, fut des plus radicales, tandis que lors de la seconde, commencée en 1929, seul l'exonarthex fut l'objet de la rénovation (dont il n'a pas été question dans le présent texte); dans la partie principale de l'église, les travaux de réparation et de modification furent presque insignifiants. En éliminant les éléments ajoutés à cette occasion pour concentrer son attention sur les parties originelles (fig. 15) et en analysant les données matérielles découvertes, l'auteur traite des principales formes primitives de l'édifice. Il a été possible de les identifier avec assez de certitude lorsqu'il s'agissait de la forme donnée au sanctuaire après la construction du diaconicon et de la proscomi-die; cela vaut aussi pour la forme des surfaces de la couverture. L'auteur a établi, en outre, que les pareclésions — bâtis en même temps que la partie principale de l'église — comportaient une coupole depuis le début, mais que le tambour

et la calotte furent reconstruits à une époque postérieure (fig. 5 et 7). En s'appuyant sur les sources historiques et sur les formes similaires des autres églises, l'auteur a attribué la reconstruction du tambour et de la calotte des pareclésions à l'archevêque Eustathe II (1292—1309). Depuis cette époque jusqu'à celle de l'archevêque Daniel (1324—1337), plusieurs vastes rénovations de l'église furent effectuées, y compris une nouvelle décoration peinte, exécutée entre 1309 et 1316. L'auteur du présent texte a cherché à identifier les éléments architecturaux ajoutés à l'édifice à cette époque.

C'est au système de décoration de l'église de Jitcha que l'auteur a consacré une attention particulière. Sur la base des éléments originels de la frise composée d'arcades et rehaussant la coupole et les frontons de la nef, l'auteur a reconstitué l'ensemble d'autrefois (figs. 13, 17, 18 et 19); d'autre part, en faisant fond sur les vestiges de couleurs sur les frises et sur les façades, ainsi que sur la polychromie de certaines églises moins anciennes appartenant à l'école de Rascie, l'auteur suppose que les façades de Jitcha comportaient aussi une ornementation polychrome (fig. 20).

Certaines parties du système de décoration de l'église du Saint Sauveur sont identiques à celles du narthex de Radoslav (figs. 11 et 12). En tenant compte de ce fait et en constatant que ceux qui ont étudié jusqu'ici le monument de Studenitza ne prenaient pas en considération, dans leurs analyses de l'aspect originel de celui-ci, toutes les données offertes par l'architecture de ses façades, l'auteur propose une reconstitution théorique de Studenitza, en intégrant ces données dans les fondements sur lesquels elle fait reposer ses considérations (figs. 29 et 30).

En essayant d'établir l'origine des formes et du système de décoration de ces deux édifices, l'auteur consacre le plus grande attention aux éléments étranges et caractéristiques qui leur sont communs: il s'agit des frises en forme d'arcades aveugles, — niches pratiquées au-dessous de la corniche qui entoure la coupole du Saint-Sauveur et celles qui décorent le façade du narthex de Radoslav. Les arcades-niches étaient utilisées sur le sol de la Rascie dès le haut moyen âge: on les trouve au-dessous de la corniche courant autour de la coupole de Saint-Pierre de Ras et, à la même époque, sur l'église bulgare de Nessébar, dédiée à saint Jean-Baptiste. Au début du XIIe siècle elles étaient devenues un motif favori dans l'ornementation des églises bâties sur les territoires qui s'étendaient jusqu'à Kiev et jusqu'à la cathédrale Saint-Georges à Novgorod (fig. 14). Étant donné que des analogues aux niches de la coupole de Jitcha se retrouvent sur des églises éloignées de cette église, tant du point de vue de l'espace que du temps, et que, par conséquent, leur influence n'avait pas pu être subie par Jitcha, l'auteur du présent texte a

cherché, en se fondant sur ce fait, à en donner une explication par une hypothèse selon laquelle le modèle suivi par tous ces édifices avait dû exister dans un centre chrétien de renom. Puisque les motifs ornementaux étudiés ici n'appartiennent pas au style byzantin, mais au style proto-ogothique, il n'est pas possible qu'ils tirent leur origine de la capitale de Byzance, mais d'un centre chrétien qui jouissait, à son tour, d'une grande réputation, mais où l'architecture portait l'empreinte des styles roman et gothique. Le système de décoration de Jitcha comprend les arcades en ogive et des moulures très accentuées, hors de leur territoire d'origine, ces ornements ne sont nulle part antérieurs à ceux de Rascie, même lorsqu'il s'agit des grands centres italiens en Lombardie. Bien que maintes formes qui rehaussent les édifices serbes étudiés ici, dont surtout le narthex de Radoslav, imitent celles de l'architecture lombarde, le modèle des formes qui font partie du système de décoration de Jitcha et de Studenitza n'a pas été recherché en Lom-

bardie, étant donné que l'on ne pourrait pas expliquer ainsi la diffusion des formes susmentionnées jusqu'à Kiev et Novgorod. En effet, l'auteur considère comme le plus probable que les ornements de Jitcha et de Studenitza ont été faits d'après ceux des temples les plus anciens de Jérusalem et des églises de cette ville remontant au XIIe siècle, car c'est dans l'ornementation de ceux-ci que l'on peut trouver des éléments secondaires modelés de la même façon que ceux de Jitcha et du narthex de Radoslav, certains détails de ceux-ci présentant des formes d'une analogie parfaite. Cela est d'autant plus probable du fait qu'il existe des indices selon lesquels le ktitor du Saint-Sauveur de Jitcha, Etienne le Premier couronné, et Saint Sava qui en surveillait la construction, étaient inspirés, quant à l'ordonnance de l'édifice en question, par célèbres lieux saints de Jérusalem, en premier lieu l'église du Saint-Sépulcre, étant donné qu'ils envisageaient de faire de celle de Jitcha le lieu d'intronisation des rois et des plus hauts dignitaires de l'Église.